

Олександр Дишко

ПОЛІТИКА ДАРУНКІВ: ТРАНСІЛЬВАНСЬКІ «ВПЛИВИ» У СТАМБУЛІ (1655 – весна 1656 рр.)*

«...ліпше здобувати доброзичливців у щасливу
годину, ніж в інший час, щоб не казали – мовляв,
потреба змусила»

*(із донесення стамбульських представників
князю Ракоці, грудень 1655 р.)*

За зручне пояснення численних явищ і процесів, дотичних до зовнішньо- і внутрішньополітичного інтересу Османської імперії XVII ст. часто слугує теза про її політичне ослаблення, однак дослідження цього комплексу проблем було б неповним без бодай побіжного погляду на такий суперечливий аспект як підкуп – традиційний елемент культури соціально-політичних взаємин у житті держави.

На тлі неспроможності Османської імперії пристосуватись до загальних змін військового та політико-економічного характеру відчутно підривало імперську скарбницю й знецінення монети у середині XVII ст., що опосередковано впливало на добробут і очікування посадовців. Зрослі можливості з цим пов'язаних маніпуляцій не могли залишити осторонь правителів васальних султанові наддунайських країв – Валахії, Молдавії й Трансільванії. До закулісної «дипломатії» такого роду належали й заходи трансільванського князя Дьордя II Ракоці (1648–1660 рр., з перервами після 1657 р.), спрямовані на здобування інформації/прихильників у стамбульському політикумі, а також на можливість досягнути, вплинути на диван** чи кола, близькі до покоїв султана. Особливо цікавими були спроби трансільванського лоббі¹

* Підготовку матеріалу уможливила дослідницька стипендія Міжнародного Вишеградського фонду (IVF) у 2005–2006 рр. Автор висловлює вдячність Фонду за надану допомогу.

** Специфічні позначення і терміни див. у глосарії.

¹ Практики впливу зацікавлених осіб на законодавців/урядовців, що провадилися поза межами місця роботи останніх, отримали свою назву саме в XVII ст. від «lobby» – кімнати очікування (вестибюлю) в англійському парламенті: The Encyclopedia Americana: International Edition. Grolier Incorporated, 1998. Vol. 17. P. 633. Для теренів, досліджуваних у статті, йдеться радше про інший термін, надзвичайно вживаний у джерелах – похідне від латинського «sollicitio» в значеннях «турбування, настійливе прохання, обіцявання» тощо.

ефективно долати прояви неспокою, зокрема, на північній периферії Рах Ottomanica, поруч зі збуреною Річчю Посполитою, упродовж 1655–1656 рр. (особливо цікаві на тлі малоефективних зусиль Імперської ради при малолітньому Мегмедові IV (1648–1687 рр.)). Водночас згадані чинники, стимулюючи кадрову плинність у середовищі високих достойників імперії, створюють враження «стисненого часу», коли традиційне, розмірене за інших умов побутове тло бюрократичних практик взаємодії між Стамбулом та його васалами набуває контрастніших відтінків.

Тож предметом дослідження статті є Трансільванія та її сюзерен, зокрема, особливості щоденного, побутового рівня відносин між ними, зосереджених у діяльності трансільванського представництва у Стамбулі, своєрідного посередника між Високою Портою і двором Дьордя II Ракоці. Водночас увагу зосереджено на, послуговуючись сучасними визначеннями, «корупційних діяч» як засобі трансільванської політики в імперській столиці. Спробу проникнути до механізму взаємодії між уповноваженими князя, представниками правителів Валахії та Молдавії, а також османським політичним середовищем уможливорює наявність опублікованих писемних джерел – насамперед, значна напівофіційна переписка Дьордя II Ракоці з його стамбульськими репрезентантами, їхні звіти, аналогічний фрагментарний епістолярій молдавського й валаського походження, а також листування між володарями Наддунайщини. Читання між рядками, реконструкція контекстуальних дискурсів – можливо, й недосконалий, утім, плідний спосіб уникнути ризиків одностороннього висвітлення з огляду на використання у дослідженні інформації, нерелевантної щодо безпосереднього призначення джерел. Попри свою фрагментарність, службовий епістолярій представництва Дьордя II Ракоці у Стамбулі все ж дає змогу не лише простежити способи взаємодії трансільванської політики з османським центром, але й висловити припущення щодо мотивів, характеру чи й результативності певних дипломатичних практик.

Власні назви й термінологія, використовувані у статті, потребують окремої уваги: їх виокремлено курсивом, а глосарій подано наприкінці роботи; зміст загальних понять – зокрема, полісемантичних залежно від контексту – позначено принагідними підсторінковими ремарками. Датування подане за новим, григоріанським стилем.

Угорський дім – «очі та вуха» князя Ракоці у Стамбулі

У донесенні від 14 червня 1655 р. Дьордю II Ракоці натрапляємо на такий опис таємної зустрічі князевого уповноваженого в Стамбулі:

Листа Твоєї Величності він зичливо узяв, з повагою, як у них заведено, поцілувавши; коротко його відповідь така: Могутній султан і наближені до нього високі особи, які належать до зовнішньої й внутрішньої ради, заспокоїлись щодо вірності Твоєї Величності Блискучій Порті; щоправда, [він] не може заперечувати, що Твоя Величність мала численних злих ворогів, які шукали можливості, аби її [Твою Величність] вкинути у немилість могутнього султана,

але здійснити це вони [вороги] не змогли... він був справжнім доброзичливим батьком Твоїй Величності, й прославляє, ширить, оберігає достойну і правдиву вірність Твоєї Величності Порті як досі, так і надалі; оце і щойно в такій справі [він] служив Твоїй Величності, й у значній [справі], про яку згодом Твоя Величність довідається, але мені, – де і в чому саме [він служив], – він не розповів, – мовляв, буде ще нагода»².

Форма звертання і тон наведеного фрагменту викликають запитання: ким був цей загадковий благодійник, що його словам надають такої ваги, практично дослівно передаючи їх князеві?

Уповноважених трансільванського володаря в імперській столиці, котрі, власне, й спілкувались із подібними «благодійниками», угорськокомвні документи середини XVII ст. називають «карікіна» або «карітіна». Схоже, первісно ця посада в османському офіційному мовленні йменувалась як *karu kethüdas*, себто з перської – «управляючий», «замісник» чи «адміністратор» при «капи» (воротах до двору султана). Відбиток змін, яких зазнавала мова османців у ранній Новий час позначився на формі цієї назви, що стала звучати *kar kâhu*. Термін³, що утвердився в угорському слововжитку у формі «карікіна», позначав офіційних представників християнських васалів у Стамбулі, які там «управляли справами свого пана»*.

Своїх капи-кяхья трансільванський князь відбирав з-поміж шляхти; тривалість служби у стамбульській резидентурі⁴ зазвичай складала один рік, хоч, мабуть, не була суворо усталеною, оскільки капи-кяхья перед закінченням терміну служби в Стамбулі вважали за потрібне нагадати про це князеві й попросити прислати когось на заміну⁵. Представництво Дьордя II розміщувалося у спеціальному приміщенні, подібно до молдавського та валаського «будинків» – так званих «Влах-сарай» і «Богдан-сарай»⁶. Поточною підтримкою «Угорського дому» в належному стані, як бачимо з документів, опіку-

² ТТ, 1889. Рр. 666–667. Список уживаних у статті скорочень див. наприкінці статті.

³ Див. термінологію османських урядів у: *Bayerle G. Begg, Pashas, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*. Stambul: The Isis Press, 1997. Рр. 90, 96. Висловлюю подяку професорам Палові Фодору та Даріушові Колоджейчику за фахові термінологічні роз'яснення.

* Попри те, що у джерелах знаходимо угорський варіант «карікіна», у статті вживатиметься автентичне «капи-кяхья».

⁴ Тут термін «резидентура» вживано не за аналогією із резидентурами великих європейських країн, а для зручності, позаяк капи-кяхья (капи кетюдаси) були ознакою лише залежних від Порти країв та бейлербеїв: *Ar B. Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period // Ottoman Diplomacy. Conventional or Unconventional? / Ed. A. Nuri Yurdusev. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave, 2004. P. 47*. Зрештою, угорські представники справді постійно мешкали у Стамбулі, хоч і впродовж невеликих термінів.

⁵ У цьому питанні капи-кяхья апелювали до традиції, яка тягнулась від їхніх попередників. З подібними проханнями до князя звертались Мартон Болдаї (травень 1652 р.) та Іштван Вараді (кінець червня 1655 р.): МННД-23. Рр. 98, 202.

⁶ *Семенова Л.Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV–XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)*. М.: Индик, 2006. С. 56.

вався сам князь, хоча формально фінансовий бік справи лягав на сейм⁷. Як посередник між Ракоці та султанським двором і диваном стамбульський уповноважений забезпечував князя свіжими новинами загального характеру, а також офіційною інформацією, джерелом якої були султан та його високопосадовці (серед іншого, особливо важливою була функція аудієнцій угорських капи-кяхья у великого везіра). Натомість, кожен новий резидент, отримавши загальну інструкцію князя, надалі керувався його поточними настановами та дорученнями, щонайчастіше звітуючи про їх дотримання і виконання. Офіційна кореспонденція між Дьордем II та його стамбульськими представниками дає підстави говорити про налагоджений обмін кореспонденцією⁸. У добу, що нас цікавить, гінцями були найчастіше Мігай Сава і, рідше, Питер Абругі⁹. Упродовж 1654–1656 рр. донесення капи-кяхья мандрувало до пункту призначення у середньому два тижні¹⁰. Окрім згаданої функції, гінець, разом з іншими службовцями Угорського дому, виконував також особливі доручення князя, наприклад, знаходячи та доставляючи йому товари з константинопольських ринків – від зброї до коней та кінської збруї¹¹. Іноді листи Дьордя II до турецьких вельмож, насамперед прихильних до угорця, перекладались в Угорському домі¹², хоча турецький писар-перекладач був і при дворі самого князя.

Знання османської мови у XVI ст. вважалось умовою успіху дипломата¹³. Як не дивно, але для трансільванських капи-кяхья (принаймні, у 50-х рр.

⁷ Наприклад, наповесні 1654 р. князь виділив певну суму талярами для будівельних робіт: МННД-23. Р. 136 (донесення Ф. Тордаї трансільванському князю від 21 березня 1654 р.). На 1655–56 рр. також припадає кілька згадок резидентів про будівельно-ремонтні роботи: МННД-23. Рр. 375, 383, 398.

⁸ До речі, на початку 1654 р. постанова сейму Трансільванії призначила сплату штрафу в розмірі 200 форинтів (близько 111 талярів) для місць-порушників, котрі не триматимуть спеціальних поштових коней: ЕОЕ. Р. 180. Для порівняння: вартість звичайного верхового коня у Трансільванії наприкінці 1653 р. складала близько 80 талерів.

⁹ Маємо про це згадку в травні 1654 р. і серпні 1655 р.: ТВВО-1. Рр. 350, 551–552. Іще про одного гінця, Яноша Сіладі, згадується в донесенні когось з угорських службовців представництва трансільванського князя в Стамбулі від середини липня 1655 р.: МННД-23. Р. 203.

¹⁰ Тривалість подорожі влітку складала в середньому два тижні, найменше 13 днів: ТВВО-1. Рр. 350, 352, 546, 555, 560; МННД-23. Рр. 148, 200. Навпаки, в холодну пору року тяжкі погодні й дорожні умови позначалися й на тривалості доставки пошти – у листопаді-грудні 1655 р. гінець витрачав на дорогу 19–20 днів: ТВВО-1. Рр. 563, 569.

¹¹ У донесенні від 28 травня 1654 р. Ф. Тордаї звітував про придбання для Дьордя II пишної оздобленої кінської збруї та зброї на загальну суму 2207 талярів: ТВВО-1. Р. 353. Підбір породистих коней – пристрасть трансільванського князя – для стайні Ракоці був впродовж 1650-их рр. звичним завданням для стамбульських резидентів та князівських поштарів. Високі ціни й нерідко обмежений вибір змушували князевих уповноважених витрачати багато часу на пошуки коней: *там само*; див. також листопадові донесення (1655 р.): МННД-23. Рр. 268, 270.

¹² «Коли, згідно з достойним наказом Твоєї Величності, копії перекладу на турецьку переклавши, передам На'їбові і кяхья Валіде...», – читаємо у листі Я. Гаршані від 12 листопада 1655 р.: МННД-23. Р. 268.

¹³ Принаймні, так вважав венецієць Оттавіо Маджі – один із перших дипломатів, чий досвід, викладений у трактаті, сприяв формуванню образу ідеального дипломата: *Mattingly G. Renaissance Diplomacy*. – New York: Dover Publications, Inc. Рр. 182–186.

XVII ст.¹⁴), навпаки, властивим було якраз незнання мови держави-зверхника. Так, Ференц Фолдварі, трансільванський капи-кяхья у Стамбулі в 1651 році, щиро визнавав: «Знає господь, милостивий пане, я не підходжу для цієї служби, оскільки іншої мови, окрім угорської, не знаю – ні з християнськими мовцями (oratorok), ні з їхніми перекладачами не можу говорити...; боюсь, якщо через моє незнання трапиться хіба...»¹⁵. Втім, незручності, створювані таким недоліком, не спонукали князя до якісних змін усталеної схеми роботи Угорського дому: Дьордь II фундував побут та навчання турецького перекладача, який мав компенсувати мовні проблеми своїх зверхників. Попри свій підпорядкований щодо капи-кяхья статус, писар-перекладач Якаб Гаршані відігравав досить важливу роль у представництві, позаяк був чи не єдиним знавцем турецької. Крім того, не обмежуючись перекладом князевих листів до османських «приятелів», писар зав'язував численні потенційно корисні знайомства, легше здобуваючи довіру турецьких високопосадовців у столиці¹⁶. Кількість його особистих донесень князеві почасти перевищує відписки самого капи-кяхья; зрештою князь, можливо, почав давати перекладачеві самостійні завдання, що, втім, не сприяло духу кооперації в Угорському домі¹⁷. Адже щоразу новим капи-кяхья, зрозуміло, бракувало досвіду перебування в османській столиці, чого не скажеш про амбіційного Я. Гаршані. Не дивно, що до рук Дьордя II потрапляли листи, що рясніли оповідками про конфлікти між капи-кяхья та писарем. Упродовж 1654–1656 рр. Гаршані пересварився з усіма князевими уповноваженими, заслуживши позитивні відгуки хіба лише Ф. Тордаі – капи-кяхья у 1654 р.¹⁸

Водночас, запопадливість, емоційність та постачання до столу князя щонайбільшої кількості новин поступово сприяли зростанню князевої довіри. Як наслідок – у донесеннях писаря бачимо щораз сміливіші оцінки становища Османської імперії і, до того ж, заледве виправдані поради князю¹⁹.

¹⁴ Лише про капи-кяхья у 1649–1650 рр., Фаркаша Йошіку, можна стверджувати (якщо вірити його словам), що, «не через перекладача, а сам, наскільки знав по-турецьки, розмовляв» із «прихильниками» у Стамбулі: ТТ-89. Р. 344.

¹⁵ МННД-23. Р. 51. Іноді турецькі доброзичливці уникали зустрічей із капи-кяхья, оскільки «як би він [йдеться про капи-кагью Іштвана Вараді] не маскувався, звернувшись до нього у натовпі – [а він] не знає по-турецькому, постійно пальцями показують, мовляв, то гяури»: ТВВО-1. Р. 544 (лист Я. Гаршані до князя від 23 травня 1655 р.).

¹⁶ В одному зі своїх донесень угорський товмач навіть щиро висловлюється про мюфті як про свого «старого товариша»: МННД-23. Р. 344 (лист писаря до Ракоці від 23 березня 1656 р.). Див. також прим. 50, 84.

¹⁷ Наприклад, підозрюючи капи-кяхья М. Балога у нелояльності до князя, Я. Гаршані де факто незалежно від нього вів переговори від імені князя із головним османським перекладачем Панайотом: «Твоя Величність нехай нічого не пише про то йому [Матею Балогу] бо ... у тій справі він нічого не знає»: МННД-23. Р. 400 (донесення від 27 червня 1656 р.).

¹⁸ ТВВО-1. Р. 354.

¹⁹ Наприклад, у 1655 р. турецький писар змальовував Османську імперію як «кульгаву й безсилу», яка за «помпезністю приховує слабкість»: МННД-23. Р. 191 (донесення від 4 червня 1655 р.).

Гадаю, що не останню роль у формуванні уявлень про ситуацію в «Блис-кучій державі Мухаммада» й у прийнятті князем важливих політичних рішень відігравали не надто критичні донесення Я. Гаршані.

Капи-кяхья Ракоці були покликані стати справжніми «очима та вухами» князя в Стамбулі: Ф. Тордаї, І. Вараді, М. Балог та згаданий перекладач²⁰ мали непрості стратегічні завдання, що назагал зводились до пошуку та підтримання зв'язків із впливовими особами при дворі юного султана. Адже у ситуації, коли лише між травнем 1655 р. та жовтнем 1656 р. султан призначив і зняв 7 великих везирів, 6 шейхюльїсламів та 5 великих адміралів²¹, можливість зорієнтуватись і вчасно забезпечити доброзичливість перспективного кандидата на османську стратегічну посаду суттєво залежала від спритності й проникливості Я. Гаршані та його стамбульських зверхників-земляків. Крім того, неабияким викликом для угорської «дипломатії» в імперській столиці були аналогічні заходи з боку вороже налаштованих щодо Ракоці кіл, помножені на атмосферу загальної непевності.

Варто детальніше спинитись на умовах, в рамках яких витворювались політичні розрахунки трансільванського князя та його оточення. Успіхи угорця у забезпеченні прихильного союзника на молдавському престолі у 1653 р., як і придушення валаського повстання сейменів два роки потому, сприяли вивіщенню Ракоці в регіоні, відтак, плануючи свої кроки в османській столиці, князь міг розраховувати не лише на Угорський дім. Вчасно вклавши матеріальні та військові ресурси у молдавську й валаську збройні акції й врешті-решт зберігши престолі, відповідно, для Георге Штефана та Костянтина Шербана, трансільванський князь водночас отримав від них конкретні матеріальні зобов'язання поряд із цілковитою лояльністю. Проте таке сприятливе для координації дипломатичних заходів трьох країв підгрунтя було вкрай нестабільним і потребувало від Ракоці та його сусідів вправного маневрування між політичною кон'юнктурою в османській столиці та чинниками, які загрожували молдавському та валаському воєводам втратою престолу. Справді, Васіле Лупул, позбавлений молдавського столу свояк Богдана Хмельницького й в'язень фортеці Єдікуле, став вигідним знаряддям Порти, аби тримати в напрузі наддунайські держави. Попри його безнадійне, як вважали певні кола, становище, Васіле Лупул активно намагався заручитись підтримкою опозиційного до чинних правителів молдавського і валаського боярства. Упродовж досліджуваного періоду зринало чимало комбінацій повернення до влади Васіле Лупула: він почергово претендував то на отримання молдавської, то на валаську булаву, у чутках зринали різні імені його

²⁰ Тордаї Ференца наприкінці 1654 р. змінив на посту капи-кяхья Іштван Вараді. З початком осені 1655 р. останнього змінив Мате Балог, котрий пробув у Стамбулі до кінця 1656 р.: ТВВО-1. Рр. 292, 378.

²¹ *Goffman D.* The Ottoman Empire and Early Modern Europe. Cambridge University Press, 2002. P. 217.

потенційних сусідів²². У 1654 р. він початково користувався підтримкою Криму, сподіваючись також на результативність козацьких клопотань²³ і фінансову поміч впливових грецьких кіл²⁴. Упродовж 1654–1656 рр. об'єктом Лупулового інтересу в середовищі османської еліти незмінно залишались часто змінювані великі везіри²⁵. Постійна активність головного пошукача молдавського або валаського трону сприяла об'єднанню зусиль Ракоці, Георге Штефана та Костянтина Шербана у нейтралізації заходів Лупула та близьких до нього кіл у столиці, спрямованих проти інтересів наддунайських володарів-сусідів. Наприкінці 1654 р. спадкоємець молдавського престолу писав угорцеві, маючи на увазі свого попередника В. Лупула, що «той душман не лише... нам ворог, але також Твоїй Величності та державі Твоєї Величності, й [В. Лупул] ворог його милості воєводи Костянтину і державі його милості, й поскільки це нас стосується, постільки ж і його милості [воєводи Костянтина – *О.Д.*]»²⁶. Тривожні чутки про повернення Лупулом собі влади у Молдавії чи Валахії, отже, подихом небезпеки просочувались зі Стамбулу – не дивно, отже, що у своїй стамбульській «дипломатії» три країни мали спільну точку опертя, яка спонукала їх виступати спільно.

²² З-поміж претендентів на «сусідство» із Лупулом знаходимо імена Леона, «який і сам буде достатнім для мадярів, й без Лупула, який... в часі воєводи Матея, маючи 10 тисяч [війська], 35 тисяч [sic] мадярів вирізав...», а також сина Лупула. Іншим претендентом був Мігай (див. прим. 138): ТТ, 1889. Р. 670, донесення Я. Гаршані від 22 липня 1655 р.). В угорській кореспонденції у поставі найнебезпечнішої людини, котра працювала в столиці над подібними планами, переважно фігурував якийсь Каракаш: МННД-23, Р. 226; ТТ, 1889. Р. 670.

²³ Ще 13 травня 1654 р. капи-кяхья Ф. Тордаї доповідав князеві про те, що козацьке посольство у Стамбулі вимагало, аби султан наказав ханові відправити до османської столиці Василю Лупула, щоб повернути йому втрачений престол: МННД-23. Р. 143. Козацькі послі отримали позитивну відповідь Порти, «прихильнішу з боку везіра»: *ibidem*. Р. 147 (Донесення Я. Гаршані від 7 липня 1654 р.). Натомість, звістка про те, що хан «бажає вислати до Порти» колишнього молдавського господаря, Дьордь II отримав уже в червні – донесення про це Ф. Тордаї датується 28-им травня 1654 р.: МННД-23. Р. 351. Ханове заступництво Тордаї згадує в своєму листі й 19 травня 1654 р.: ТВВО-1. Р. 348.

²⁴ Хоч після ув'язнення В. Лупула влітку 1654 р. «греки уже не так вільно до нього навідувалися», сліди їх підтримки знаходимо у документах і впродовж 1655–1656 р.: МННД-23. Р. 226 (лист Г. Штефана до Дьордя II від 10 серпня 1655 р.). У січні 1656 р. стали відомі деталі таємної наради греків на чолі з якимось Чіфутом Деметракі: «рішення їхне – щоби Лупула вислати до Молдови, а до Валахії – сина воєводи Ліона [Леона Томші?, 1629–1632 рр. – *О.Д.*], оскільки кажуть, що якби воєводою був син воєводи Радула [невідомо, чи йдеться про Раду Міхню, при владі у Валахії перебував у 1601–1602, 1611, 1611–1616, 1620–1623 рр., молдавську булаву тримав у 1616–1619 і 1623–1626 рр., чи про воєводу Раду Іліяша, який правив у Валахії впродовж кількох місяців 1632 р. – *О.Д.*], який греків не любить, то з ним і домовитися відповідно до їх побажань не вдалося б»: МННД-23. Р. 298.

²⁵ Див. четверту частину статті; восени 1654 р. у московському приказі отримали вісті про те, що «якби до Василя воєводи не був приятний везір, то його б давно вже не було». – Див.: Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657. В II частинах. Львів, 1991. Ч. I: 1654 рік. С. 83.

²⁶ ТТ, 1889. Р. 657.

В таких умовах капи-кяхья Ракоці діяли відповідно до наказу князя співпрацювати в разі необхідності з колегами із валаського та молдавського представництв. Йдеться, зокрема, про обмін здобутою в турецьких колах інформацією, спільну доставку пошти, пошук і віднайдення надійних «доброзичливців», отримання аудієнцій у високих достойників тощо²⁷. Така діяльність потребувала обачності. Наприклад, як звітував князю у травні 1654 р. (іще в часі промоції Костянтина Шербана на валаський престол) капи-кяхья Ф. Тордаї, «щодня був із ними [валаськими боярами] – відвідуючи то диван, то їх помешкання, й вони часто приходили»²⁸. Угорець «у всьому себе пообіцяв» валаським послам, однак цю «справу із великими людьми не обговорював, аби не казали, що і там [у Валахії] Твоя Величність посадив воєводу, як у Молдові»²⁹.

Водночас, співпраця дунайських правителів не була позбавлена недоліків. На скарги угорців з приводу пасивності Молдавського дому натрапляємо ще у 1654 р., коли валаські капи-кяхья Первул та Стоя повідомляли свого воєводу про те, що уповноважені Георге Штефана «жодних воріт не відвідують...» і турецькі вельможі сердяться на молдавського володаря – мовляв, «нікого ані листом, ані подарунком не відвідує й капи-кяхья його не з'являються», хоч усім відомо, що «справи на Порті не обходяться без того, щоби давати»³⁰. Скупість воєводи, насправді викликана радше спустошенням країни і порожньою казною, була не до вподоби звичним до щедрих і регулярних виявів уваги і поваги турецьким посадовцям³¹. Взаємна недовіра Штефана Георге і Костянтина Шербана, сумнів першого в доцільності підтримувати другого проти сейменів на тлі незадоволення Порті (яка відповідальність за неспокій у краї покладала саме на валаського воєводу), як і приховування Костянтином Шербаном від сусідів окремих заходів у Стамбулі – усе це робило хистким взаєморозуміння сусідів³². Розбрат у Валахії приніс відчуття невизначен-

²⁷ «Відповідно до милостивого наказу Твоєї Величності, я зважав на справи воєводи Костянтина, кожну його справу підтримував перед [османськими] доброзичливцями Твоєї величності»: ТВВО-1. Р. 547 (донесення І. Вараді трансільванському князю від 14 червня 1655 р.). Іншим разом молдавські капи-кяхья доповідали своєму володарю про таємну узгодженість із угорськими та валаськими колегами у протидії заходам В. Лупула: ТВВО-2. Р. 216 (донесення Георге Штефанові від 24 січня 1656 р.).

²⁸ ТВВО-1. Р. 348 (донесення Ф. Тордаї трансільванському князю від 19 травня 1654 р.).

²⁹ МННД-23. Р. 142 (Ф. Тордаї – князю від 13 травня 1654 р.).

³⁰ ТМКАО. Р. 298 (Я. Гаршані від 22 січня 1656 р.); МННД-23. Р. 298. Див. наст. прим.

³¹ Навесні 1655 р. молдавський воєвода скаржився князю Ракоці на те, що немає чим платити війську, а мито і соляні шахти не дають прибутку: МННД-23. Р. 173. На відміну від трансільванського, валаський і молдавський васалітет передбачали обов'язкові підношення воєводами протокольних подарунків (*peşkeş*), що в умовах стрімких змін у стамбульському політичному житті означало чималий матеріальний тягар для воєвод Штефана і Шербана: *Maxim M. The Romanian Principalities and the Ottoman Empire (1400–1878) // Romania: A Historic Perspective / Ed. D. C. Giurescu, S. Fishcer-Galați. Boulder: East European Monographs. New York: Columbia University Press, 1998. P. 110. Див. прим. 66.*

³² Молдавський хроніст писав з цього приводу, що валаський воєвода «не був у таких добрих стосунках з воєводою Штефаном, як воєвода Матей [Басараб]»: *Costin M. Latopis ziemi*

ності й до імперської столиці. З певного моменту чутки про те, що численні претенденти вдаються до *sollicitio* у близьких до дивану середовищах, клопочучи про котрийсь із двох наддунайських престолів, схоже, стали випробуванням лояльності людей Влах-сараю і Богдан-сараю до своїх правителів³³. Невміння підібрати надійних і вмілих людей для здійснення місій у Стамбулі³⁴, а також непорозуміння у взаємодії трьох стамбульських представництв (зокрема, у справі доставки кореспонденції³⁵), не сприяли ефективності політики «об'єднаних зусиль».

В Угорському домі також не все було гаразд: окрім конфліктів на службовому ґрунті³⁶ маємо звістки про зловживання Сави Мігая у виконанні князевих замовлень щодо закупівлі товарів на ринках Стамбулу³⁷. Окрім сумнівів у, за словами Я. Гаршані, «досконалії вірності» капи-кяхья М. Балоба³⁸, є підстави вважати, що один із претендентів на валаський престол, син воєводи Радула, здобув прихильність самого Я. Гаршані в Угорському домі, аби через нього заручитись довірою трансільванського князя. Знаючи хистке становище Костянтина Шербана, син воєводи Радула, претендуючи на валаську булаву, обрав тактику терплячого сприяння заходам угорця в Стамбулі (мовляв,

mołdawskiej i inne utwory historyczne. Poznań, 1998. P. 226. У 1655 р. тертя між сусідами викликала далека від союзницької поведінка молдавських військ у Валахії, а також взаємні підозри в активних переговорах із козацьким гетьманом, який сприймався ними на грані між ворожістю й прихильністю. Влітку 1655 р. неодноразово натрапляємо на вісті про незадоволення Порти валаським воєводою і наміром його поміняти: МННД-23. Рр. 190, 195. Навіть молдавський воєвода втратив надію на утримання К. Шербаном престолу, про що він прямо писав князю Ракоці: ТВВО-1. Рр. 431-432 (лист від 19 серпня 1655 р.); див. прим. 125. Георге Штефан також скаржився угорцеві на те, що людина валаського воєводи не хоче розповідати про останні справи свого пана у Стамбулі: ТВВО-1. Р. 431. А в листопаді 1655 р. угорські резиденти доповідали князю Ракоці, що Костянтин Шербан (очевидно, не порадившись із сусідами) за велику суму одержав від султана підтвердження на своє довічне правління у Терговіште: ТВВО-1. Р. 525 (донесення Питера Будаї князю Ракоці).

³³ Валаському воєводі довелося відіізвати зі Стамбулу капи-кяхья Стою за «неправдиву службу»: ТВВО-1. Р. 429; МННД-23. Р. 213. Янош Кеминь, радник князя Ракоці, писав, що побоюється за Георге Штефана, бо, мовляв, «знає його підлеглих»: ТВВО-1. Р. 405 (червневий лист до князя).

³⁴ Молдавський господар дивувався, як його власні капи-кяхья використали довірені їм кошти у Стамбулі: навіщо було каймакамові давати гроші? – адже немає такої традиції: МННД-23. Р. 346 (лист до Ракоці від 23 березня 1656 р.).

³⁵ МННД-23. Рр. 202, 253; ТВВО-1. Р. 563.

³⁶ На відміну від побутових, ці непорозуміння іноді були викликані своєрідною конкуренцією у догідливості князю. Зокрема, в одному з донесень червня 1656 р. капи-кяхья згадував, що «і сьогодні кликав його [Я. Гаршані] – той не хоче приходити, не подобається [йому], що ми з агою залагодили справу воєводи»: МННД-23. Р. 383.

³⁷ ТВВО-1. Рр. 566 (донесення Я. Гаршані про те, як М. Сава домовлявся з продавцями про завищення цін на замовлений князем товар з метою привласнення і подальшого розподілу різниці).

³⁸ Наприкінці 1655 р. Я. Гаршані підозрював Мате Балоба у зв'язках із австрійським агентом: ТВВО-1. Р. 565.

«його час іще прийде») – сподіваючись не везірової, а княжої ласки. Принаймні характеристики, які знаходимо у Гаршані, можуть бути витлумачені у ключі заангажованості угорського перекладача: «У всіх справах [Твоїї Величності], особливо проти Лупула, він [син воєводи Радула – *О.Д.*] – дійсно правдивий слуга Твоїї величності; якби Господь благословив Твою Величність його сусідством [очевидно, валаським – *О.Д.*]..., ця людина такий *expertus*, [що] був би Твоїї Величності своїм у всьому й однією зі стін могутності [Твоїї величності]...»³⁹. Складно, отже, говорити про цілковиту інституційну, функціональну відлагодженість Угорського дому в 1655–1656 рр.

Проте все ж існувала низка чинників, які виявились достатніми для того, щоби в 1656 р. князь Ракоці, відчувши силу й упевненість у своїх тилах, звернув погляд на північ і зважився на «торгівлю» зі шведським королем Карлом Густавом про розподіл польських територій та на укладення зі шведами, а пізніше й козаками угод, які в українській історіографії традиційно пов'язуються з Раднотою.

Лоббі по-угорськи: пошук Дьордем II «приятелів» у Стамбулі

Варто розпочати з пошуку князем прихильників у Блискучій Порті, де подарунки як засіб налагодження зносин не були новиною. Втім, це стосується не тільки Порти: один із авторів XVII ст. серед умінь, необхідних кмітливому послові у чужій державі, прямо вказує на «здобуття» – шляхом таємних дарунків і платні – прихильності певних осіб, що мають «більше спириту, аніж багатства, і володіють мистецтвом протискуватись на усі двори»; іноді, додає автор, й головні міністри в цьому сенсі бувають «досить ласкаві»⁴⁰. Попри те, що, приміром, «знайомитись» із кожним новим везіром за допомогою особливого подарунка вважали, як уже згадувалось, традицією, обов'язковою для молдавського і валаського правителів⁴¹, кількість ознак уваги,

³⁹ ТВВО-1. Р. 546 (донесення від 23 травня 1655 р., саме в розпалі військових операцій у Валахії). Жовтнем 1655 р. датується цікава відписка Я. Гаршані, яка свідчить про взаємнечинність Угорського дому в князеві плани у майбутньому здобути угорську корону: «справді, милостивий пане: якби син воєводи Радула міг бути сусідом Твоїї Величності, Твоя величність сміливо могла би підніматись на угорське королівство, могла б довіряти [синові Радула], як власному окові»: МННД-23. Р. 254.

⁴⁰ *De Callières F. Szuka Dyplomacji / Transl. M. Szerer. Warszawa, 1929. P. 47-48.*

⁴¹ «Звичним» називає капи-кяхья І. Вараді подарунок, радячи князеві відправити його новому везірові Сюлейману разом із щорічною даниною: ТВВО-1. Р. 551 (донесення від 19 серпня 1655 р.). Раніше, в часі Сучавської облоги (осінь 1653 р.), саме на ґрунті затримки князем Ракоці данини, а з нею – щорічних подарунків султанові, великому везірові та іншим везірам у дивані, виникло напруження. Везір сердився, бо «в часі його перебування на посаді головного везіра із ним через дарунки познайомились [володарі – *О.Д.*] інших країн, які не зобов'язані цього робити, але Твоя Величність, будучи разом із державою залежним від Порти, не відвідав [головного везіра дарунком – *О.Д.*]. Князь відповів тоді, що «у Трансільванії – окремі вольності, вона не перебуває під таким ярмом (!), як валаські держави»: МННД-23. Р. 127–128 (одне із вересневих донесень спеціального посла до Порти, Ференца Шебеші).

демонстрованих Дьордем II Ракоці щодо широкого кола осіб у Стамбулі, гадаю, суттєво перевищувала узвичаєну, тому наведена згадка про «міністрів» – недаремна у цьому ракурсі.

Між поняттями «дарунок», «гостинець» і «підношення», «хабар», «підкуп» або ж «корупція» у сучасному слововжитку існує чітка відмінність. У першому випадку йдеться про добровільний характер дарування, натомість у другому – про сферу карного права. Явище, про яке йдеться у цій статті, можна локалізувати десь на перетині обох категорій. Специфіка практики рушвет (*ruşvet*) – услід за Густавом Баєрле назвемо це підкупом⁴² – викликає певні труднощі з огляду на її неформальність. Важко говорити про поширеність цього явища у турецькій адміністрації середини XVII ст., хоча хабарництво часто згадують як симптом доби⁴³. Знаком питання позначимо поки що й дієвість згаданого інструменту для політичних сил, котрі вдавались до підкупу османських посадовців чи вельмож.

Кореляція між інфляцією та хабарництвом є річчю очевидною в різні історичні періоди, й не лише у ранньомодерній Османській імперії. Тут, на тлі погіршення макроекономічних показників держави, зростання адміністративної кадрової плінності, зокрема, у середині 1650-х років, мало вплив на кар'єрні очікування посадовців, їх добробут і те, що можна назвати лояльністю до служби. Не випадає дивуватись, що посадовці із різним ступенем наближеності до Вежі Справедливості охоче йшли на пошуки додаткових джерел доходу й знаходили їх – зокрема, надаючи у політичній сфері різноманітні послуги й отримуючи винагороду за справну роботу.

Невідомо достеменно, наскільки значним гравцем був, приміром, згаданий у трансільванській службовій кореспонденції Узон Алі ага (можна припустити, що він обіймав посаду яничар аги – принаймні, капи-кяхья Мате Балог називає його «внутрішньою людиною», тобто посадовцем, пов'язаним із диваном або із султановим палацом⁴⁴), але відомо, що в часи капи-кяхья Ф. Тордаї згаданий ага спочатку відмовився прийняти адресовані йому князем Ракоці дарунки, мовляв, «нехай лишаться в аги [який супроводжував угорського капи-кагью Ф. Тордаї під час візиту – *О.Д.*], зараз не можу служити; [візьму], коли виконаю службу й не хочу бути невдячним; це й напиши своєму панові [Ракоці]»⁴⁵. Можливо, це єдиний, втім, яскраво задокументований епізод, що дає можливість простежити психологічне підґрунтя тих взаємин, встановлення яких було бажаним для виконання волі трансільванського князя в турецькому середовищі. Одразу три індикатори – «служба», «отримання» і «невдячність» – сигналізують про нормативи того, що соціологи називають «поведінкою взаємності»: вона передбачає схильність індивіда

⁴² У виданому ним словнику знаходимо «хабар»: *Gustav Bayerle. Pashas, Begg, Effendis...* Р. 129.

⁴³ *Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. К., 1998. С. 114.*

⁴⁴ МННД-23. Р. 383 (донесення від 19 червня 1656 р.)

⁴⁵ МННД-23. Рр. 148-149 (донесення Ференца Тордаї князю Ракоці від 7 липня 1654 р.).

винагороджувати «добру» і карати «погану» стосовно себе поведінку. Така персональна взаємодія може стати джерелом задоволення, набравши форм вдячності, уваги, прийняття, поваги, репутації, статусу, влади, любові, дружби, спорідненості, комунікабельності. Готовність взаємодіяти породжує продуктивний міжособистісний зв'язок, з іншого боку, неготовність веде до непорозуміння або ж нерівноправ'я, якого сторона, неготова до діалогу, прагне уникнути.

Думки з приводу того, чим є і чим не може бути дарунок як спосіб ініціювати соціальний зв'язок, задіявши «поведінку взаємності», балансують між «білими» і «чорними» оцінювальними міркуваннями й визначеннями. Втім, соціальні антропологи, психологи й економісти погоджуються щодо глибинної структури взаємної поведінки, де увага/повага виступає як ознака прийняття/визнання, утілюючись, серед іншого, в дарункові (умовно) – носієві відповідного сигналу. Сам факт отримання накладає певні неформальні зобов'язання на реципієнта, а їх реалізація – певне діяння чи просто дарунок у відповідь – підтверджує негласне укладення психологічного контракту між донором та реципієнтом⁴⁶. Його виконання передбачає наявність певного часового проміжку між даруванням та відповіддю, яка замикає умовне коло й, очевидно, ініціює новий цикл. З цієї точки зору, перший подарунок не лише певним чином ідентифікує донора/реципієнта, але й слугує стартовим імпульсом соціальної взаємодії, яка обертається на стику сфер відносин влади, взаємного ставлення і соціального статусу. Натомість побоювання втратити увагу, ставлення, повагу, оцінку – усе це стимулює відповідь реципієнта⁴⁷. Ось чому відповідь Узона Алі аги на князеву ініціативу не викликає здивування: ймовірно, турецький достойник відчув характер подарунка як винагороди з певними очікуваннями, інакше не акцентував би уваги на причині своєї некатегоричної відмови. Можна стверджувати також, що це не свідчило про небажання «укладати контракт», прибране в шати ввічливої відмови – навпаки, до співпраці з агою справа згодом таки дійшла, оскільки роком пізніше маємо звістку про те, що на той час ага «справді був доброзичливцем [курсив мій – О.Д.]» і «не шкодило б знову таким його зробити»⁴⁸.

Імена таких «доброзичливців» – інформаторів, більш чи менш впливових людей і достойників найвищого рангу – неодноразово знаходимо у донесеннях Угорського дому князеві. На жаль, документи не завжди дають змогу пов'язати ці імена з конкретними посадами. Дослідник має справу з уривча-

⁴⁶ Rene van Der Eijk, Wilfred Dolfsma, Albert Jolink. No Black Box and No Black Hole: From Social Capital to Gift Exchange: <https://ep.ent.nl/bitstream/1765/6665/1/ERS+2005+040+ORG.pdf>; Offer A. Between the Gift and the Market: The Economy of Regard // The Economic History Review, New Series. 1997. Vol. 50. No. 3. P. 455.

⁴⁷ Offer A. Between the Gift and the Market... P. 453.

⁴⁸ МННД-23. Р. 383; Як довідуємось із липневого донесення князю, Якаб Гаршані «товаришував» із особою, що мала доступ до мюфтія та до Узона Алі аги: МННД-23. Р. 213; див. також прим. 84.

стим листуванням, де листи-завдання відсутні, а тлумачення листів-відповідей залежить від прихованої поміж рядками інформації, нитка якої іноді тягнеться від листа до листа, а іноді обривається. Однак, повторюваність імен, згадуваних у документах, дає можливість приблизно оконтурити силует турецького «благодійника» – з «головою», себто важливішими фігурами, та «руками», що приносили фрагменти свіжої інформації.

Від осіб, що не мали доступу до палацу Топкапи, засідань дивану, угорці намагались отримати бодай загальну інформацію. Підбір «приятелів» вимагав обачності, позаяк свої відносини з ними капи-кяхья будували на довірі. Наприклад, влітку 1654 р. «Юсуф ага обіцяв себе, з приводу чого, аби йому повірити», капи-кяхья Ф. Тордаї просив обґрунтувати, чому на турка можна покладатися. Окрім того, свою недовіру він висловив двом іншим стамбульським інформаторам, Хасанові азі та Зульфікарові азі – вони ж «вірою клялись, хоч і нечесне їх виправдання», як писав князю його уповноважений 7 липня 1654 р.⁴⁹. Атмосфера конспіративності небезпечних зустрічей із турецькими контрагентами в умовах практично безперервного протистояння між «партією» Ракоці та його супротивників (заходи яких майже завжди наводять дослідника на думку про їхній зв'язок із великим везіром), також іноді просочується на сторінки документів. «Світ став поганим», «у везіра довкола великих людей скрізь шпигуни», й угорцям часом доводиться «перевдягатись турком», перш ніж вирушити на пошуки інформації, підтримки та послуг від осіб, імена яких періодично зринають у різних ситуаціях⁵⁰.

З-поміж згадуваних документами Угорського дому «приятелів» упродовж 1655–1656 рр. знаходимо Хасана агу (угор. *Haszán aga*, *Haszon aga*), який «хоч і не внутрішня людина, однак розносить багато кореспонденції і служить канцлерові [очевидно, реіс ефенді – *О.Д.*]⁵¹. Перша згадка про нього у донесеннях сягає літа 1652 р.⁵²

Угорець за походженням, головний палацовий перекладач Зульфікар ефенді (угор. *Zulfikár*, *Zödfikar*), з яким зв'язок підтримувано щонайменше від 1650 р.⁵³, не вважався надійним, хоч іноді надавав угорцям різну інформацію. Один із турецьких «приятелів» Ракоці вдався до невігідного порівняння товмача з вістовим дзвоном, наказавши угорським капи-кяхья не брати його з собою на таємні аудієнції⁵⁴. До того ж, підозри у Зульфікарових зв'язках із В. Лупулом не сприяли зростанню довіри угорців до цієї фігури⁵⁵. Втім, князеві люди в столиці користувались його послугами, ба більше: влітку 1656 р.

⁴⁹ МННД-23. Р. 148.

⁵⁰ МННД-23. Рр. 156–157 (донесення Я. Гаршані трансільванському князю від 14 серпня 1654 р.).

⁵¹ ТВВО-1. Р. 348 (Ф. Тордаї – князю Ракоці від 19 травня 1654 р.).

⁵² МННД-23. Р. 110 (донесення Мартона Болдаї від 27 липня).

⁵³ ТТ, 1889. Рр. 346–347.

⁵⁴ МННД-23. Р. 157 (Я. Гаршані – князю від 14 серпня 1654 р.).

⁵⁵ ТВВО-1. Р. 546 (донесення Я. Гаршані князю Ракоці від 23 травня 1655 р.).

Зульфікар жадав бути для Дьордя II єдиним «служогою, який знає ситуацію тут, на Порті»⁵⁶.

Нікусіос Панагіотіс (згадуваний у джерелах як Панайот) – грек, що змінив Зульфікара на посаді головного перекладача, – також був об'єктом зацікавлення Угорського дому. Спроби схилити його до співпраці (хоч він, як і його попередник, був підозрюваний у тісних контактах із габсбурзькими агентами і діяльності, спрямованій проти інтересів князя Ракоці⁵⁷) Дьордь II не полишав, зрештою, добившись у червні 1656 р. певних обіцянок від грека⁵⁸.

Син воєводи Радула, про якого згадувано вище, також мав можливість контактувати з колами, пов'язаними із диваном. Саме він, якщо вірити джерелам, здобув для Якаба Гаршані аудієнцію (можливо, першу) в «молодого Юсуфа паші» і взагалі всіляко намагався сприяти інтересам Ракоці у столиці імперії.

Поруч із підтриманням відносин із давніми знайомими, князеві люди прагнули розширювати коло інформаторів та «приятелів» – у листах задокументовано спроби заприятелювати із кяхья великих везірів, а також натрапляємо на спорадичні згадки про інших людей, чиї імена часом годі шукати в угорській службовій кореспонденції. Натомість, що важливо, згадано цілу низку «зичливців» у султанському палаці й поза ним. Наприклад, у вересні 1655 р. капи-кахья М. Балог та перекладач Я. Гаршані побували на аудієнції в «одного головнішого капуджи-баши, ...знайомились із ним, пропонували себе до послуг, оскільки [він] – внутрішня і мила султанові людина»⁵⁹. У справі Васіле Лупула (лютий 1656 р.) «ходжа цісаря сказав нашому приятелю, [що] той [Лупул] не звільниться»⁶⁰. Про іншого інформатора, «котрий знає по-угорському», чавуша Ібрагіма, знаходимо єдине повідомлення від 19 червня 1656 р.⁶¹. Алі чавуш («якщо і був недобрий – іншим служить – але й новини приносить»⁶²) і Губіар ага, «свою смиренну службу пропонуючи, бажають Твоїй Величності від Бога здорове, довге щасливе життя»⁶³; про

⁵⁶ МННД-23. Рр. 397–398 (Я. Гаршані – князю від 27 червня 1656 р.).

⁵⁷ Зокрема, про це писав князю молдавський воєвода у січні 1656 р., хоч раніше вважав грека надійним: «Але нам присягнув [Панайот]...»: МННД-23. Р. 274 (лист воєводи від 21 листопада 1655 р.); Георге Штефан пропонував зробити князем «приятелем» перекладача Панайота – той і сам був не проти, але так, «щоби справа лишалась у таємниці як від німців, так і від турків»: МННД-23. Рр. 281–282 (січневий лист воєводи). Справді: уже наприкінці січня угорці вели з греком переговори про співпрацю, важливою умовою якої Панайот висував строгу конфіденційність: ТВВО-2. Р. 217 (донесення Я. Гаршані від 3 лютого 1656 р.).

⁵⁸ МННД-23. Р. 398.

⁵⁹ ТВВО-1. Р. 554.

⁶⁰ МННД-23. Р. 309 (спільне донесення *капи-кахья* Мате Балого та писаря Я. Гаршані).

⁶¹ МННД-23. Р. 383 (донесення *капи-кахья* Мате Балого).

⁶² *Ibidem*; М. Балог і Я. Гаршані неодноразово називають його доброзичливцем князя, зокрема, у 1656 р.: МННД-23. Р. 312; ТВВО-2. Р. 219.

⁶³ ТВВО-1. Р. 558 (донесення резидентів зі Стамбулу, 22 вересня 1655 р.).

готовність до «смиреної служби» Сюлеймана аги згадують князеві люди у 1656 р.⁶⁴ тощо.

З-поміж потенційних зичливців Ракоці у середовищах, причетних до дивану, люди з Угорського дому вважали за необхідне заручитись прихильністю чавуш-баши та реіс ефенді: «Певна річ, – підкреслив у своєму донесенні взимку 1655 р. Я. Гаршані, – милостивий пане, що Твоїй Величності не обійтися як без послуг [чавуш-баши], як і без послуг реіс ефенді»⁶⁵. Про останнього довідуємося, що восени 1655 р. цю особу, схоже, оминули бурі кадрових перестановок, тож службовці Угорського дому вважають за потрібне у донесенні князю наголосити на його лояльності, бо він «від початків був доброзичливцем достойних трансільванських князів, й благословенному милостивому панові нашому [йдеться про князевого попередника-батька, Дьордя I Ракоці. – *О.Д.*] багато служив... Твоїй Величності справжній доброзичливець, у чому б Твоя Величність не знайде [за потрібне] – [він] готовий служити»⁶⁶. Чільник корпусу султанових чавушів і головний палацовий писар залишилися у колі інтересу князевої резидентури й у 1656 році, після особливо помітних і не надто сприятливих для Ракоці змін в адміністрації імперії⁶⁷.

Перейдемо до кола найважливіших князевих прихильників. Сюди віднесемо неодноразово згадуваних у службовій кореспонденції Угорського дому на'іба ефенді*, Юсуфа пашу та кяхью валіде-султан, Бекрема-агу. Саме їх угорські капи-кахья об'єднували під збірною категорією «доброзичливці», коли в особливо серйозних справах звітували перед князем Ракоці⁶⁸.

Перший з-поміж згаданих можновладців – на'іб ефенді, «котрий після мюфтія перший значний чоловік, носить зелений одяг», – схоже, як представник валіде-султан, неодмінно брав участь в засіданнях диван и-гюмаюн, маючи змогу впливати на різні рішення⁶⁹. Молодший Юсуф паша, очевидно, також мав доступ як до інформації засідань дивану (принаймні, у службовій

⁶⁴ ТВВО-2. Р. 219 (квітневе донесення Я. Гаршані).

⁶⁵ ТВВО-1. Р. 539. Іще влітку 1654 р. тогочасний капи-кахья Ференц Тордаї доповідав, що чавуш-баши та реіс-ефенді прийняли дарунки і пропонують себе до послуг: ЕОЕ. Рр. 186-187; Станом на грудень 1655 р. відомо, що чавуш-баши отримав свій уряд пожиттєво, на чому одразу ж наголосили люди з Угорського дому: ТВВО-1. Р. 572.

⁶⁶ ТВВО-1. – Р. 558.

⁶⁷ МННД-23. – Рр. 311, 344 (донесення від 4 лютого і 23 березня 1656 р., відповідно). Щодо змін – див. прим. 140.

* У листах-донесеннях пишеться з великої літери й зашифровано. Ймовірно, це **представник** валіде-султан у дивані. Можливо, ним був представник кадї – саме таке пояснення дає словник титулів і посад Густава Баерле.

⁶⁸ Щойно виникла нова проблемна ситуація, тривожна звістка – і князь поінформувати про це своїх турецьких прихильників через резидентуру. Про це свідчать фрази на кшталт «... й На'іба про це повідомлено», «нехай [Твоя Величність] напише про то доброзичливцям, щоби знали, коли що [слід] говорити»: МННД-23, р. 204, див., наприклад, також ТВВО-1. Р. 548.

⁶⁹ ТВВО-1. Р. 355 (донесення Ф. Тордаї князю Ракоці від 23 липня 1654 р.). Саме на'ібові належать слова, винесені на початок другої частини цієї статті.

кореспонденції угорських капи-кяхья він та на'іб ефенді постають разом як супротивники заходів великого везіра у дивані, зокрема у справі Лупула), так і «внутрішніх людей» та валіде. У колі прихильників Ракоці Юсуф паша опинився, ймовірно, в серпні 1654 р.⁷⁰

Брак джерельних даних не дає можливості детальніше встановити характер взаємин між трансільванським князем та мюфті під час валаських подій, але відомо, що наприкінці 1655 р. між ними підтримувалось листування⁷¹. Втім, на початку 1656 р. з'явилися чутки про те, що очікуються зміни на посаді мюфті⁷².

Уривчасті повідомлення про намагання Ракоці через Угорський дім заприятитись із іншими титулованими високими достойниками дозволяють зафіксувати ще кілька імен – сілістрійського паші Сіявуша, Фазлі паші⁷³ та родоського заручника Османів – родича кримського хана Довлер Гірея, сина Фетхі Гірея⁷⁴. Крім того, можна стверджувати, що сілістрійський Сіявуш паша, відомий прихильністю до козаків і «відповідальний» за регулювання валаських подій, також, «відклавши убік обра́зи», продемонстрував «батьківську ласку» щодо князя Ракоці, який іще у 1654 р., схоже, прислухався до поради зі Стамбулу шукати прихильності цього високого достойника⁷⁵.

Подані імена оприявнюють силует стамбульського «добродійника» Ракоці, «готового до служби», як його нам змальовують документи. Однак ближчий погляд – матеріальний бік співіснування інтересів османської верхівки і трансільванського двору – потребує повернутись до концепції соціального капіталу.

Між *quid pro quo* та позірною дружбою: винагородження османських прихильників

Дарування, одна з неодмінних рис багатьох культур, часто передбачає, що «поведінка взаємності» – це не лише інструмент формування соціального капіталу, а й засіб отримання благ для донора. Така раціоналізація позбавляє акт дарування його духу, перетворюючи обмін дарунками на прагматичну економічну трансакцію «щось за щось»⁷⁶. Прагматичний момент виразно

⁷⁰ МННД-23. Рр.156–157 (донесення Я. Гаршані від 14 серпня 1654 р.).

⁷¹ МННД-23. Р. 268 (донесення Я. Гаршані від 12 листопада 1655 р.). Зі свого боку, молдавський господар також шукав шляхів знайти прихильність мюфті через дарунки для його кяхья – див. прим. 93.

⁷² МННД-23. Р. 285 (спільне донесення капи-кяхья М. Балага та Я. Гаршані князеві від 7 січня 1656 р.).

⁷³ Схоже, дружина Фазлі паші доводилась сестрою чинному султанові: ТВВО-2. Р. 213.

⁷⁴ Чутки про те, що Фетхі Гірей клопотатиме про ханство, з'явилися у грудні 1655 року: ТВВО-1. Р. 567 (донесення Я. Гаршані князю). Син родоського заручника саме перебував у Фазлі паші, одного із Дьордевих «приятелів».

⁷⁵ МННД-23. Рр. 149, 155.

⁷⁶ Schwartz B. The Social Psychology of the Gift // The American Journal of Sociology. 1967. Vol. 73. No. 1. P. 6; Hyde L. The Gift. Imagination and the Erotic Life of Property. New York: Vintage Books, 1983. P. 116.

проявляє себе у пасивній чи активній корупції. Згідно з першою, наділена певною владою особа очікує на винагороду за належне виконання своїх зобов'язань. У другому випадку донор, накладаючи на цю особу соціальний борг шляхом дарування, схиляє її до певних дій – від якіснішого виконання передбачених функцій до виходу за рамки компетенції. Що ж до самої проблеми компетенції, то вона являє собою «інше обличчя бюрократії», як називає соціолог Ч. Г. Пейдж неформальні зв'язки та дії, які щоденно відбуваються у великих формальних структурах⁷⁷. Адже коли компетенція не чітко окреслена, а спосіб взаємодії чиновництва із зовнішнім світом – не строго формалізований, застосувати принцип *quid pro quo* для пошуку грані, за якою виконання службовцем певних функцій набувають характеру зловживання, непросто. До того ж, у ситуації середини XVII ст. дипломатам західних країн та представникам Блискучої Порти, з огляду на розбіжність мов і культур, було простіше спілкуватись мовою церемоній, статусу, дарування і демонстрації. Люб'язність, відповідно, як універсальний код спілкування, могла приховувати цілий спектр мотивів, де персональний інтерес до конкретної особи заледве чи був таким очевидним, як, скажімо, сам вияв уваги⁷⁸.

Як зазначає американський антрополог Дж. Ф. Шеррі, у відносинах обміну дарами рівноправ'я і взаємність тісно пов'язані: остання повинна матеріалізуватись задля уникнення відчуття нижчості, а отже – збереження репутації, адже «неспроможність адекватно відповідати взаємністю може призвести до асиметричних відносин»⁷⁹. Утім, нас цікавлять ситуації, в яких донор і реципієнт перебувають на різних статусних щаблях, але це не шкодить встановленню відносин обміну. До того ж, коли йдеться про обмін нематеріальними благами, вартість подарунка – своєрідна уречевлена проекція характеру взаємин між донором та реципієнтом – складно піддається обрахунку. Маємо, отже, справу із тонкою матерією, й міркування з приводу мотивів і природи досліджуваного у статті явища носять характер припущень.

Пошук потенційно корисної для княжої ради інформації за допомогою «товаришування» з людьми (що мали різний ступінь наближеності до султанового палацу, але не належали до кола найвпливовіших постатей у Стамбулі) був одним із обов'язків капи-кяхья князя Ракоці та інших мешканців Угорського дому. Скидається на те, що це передбачало налагодження персональних зв'язків у столичному середовищі. Не оцінюватимемо якості й ефективності такої діяльності для 1655–1656 рр. Достатньо нагадати, що йдеться

⁷⁷ Цит. за: *Blau P., Meyer M. Bureaucracy in Modern Society. New York: Random House, 1971. P. 38.*

⁷⁸ Потенційна шкідливість подібних практик, таким чином, набувала завуальованої форми. Втім, це не означає, що окремі держави не вживали заходів для боротьби з такими явищами. Нідерланди, наприклад, ще у 1651 р. заборонили своїм дипломатам приймати будь-які подарунки.

⁷⁹ Цит. за: *Van der Eijk R., Dolfsma W., Jolink A. No Black Box and No Black Hole: from Social Capital to Gift Exchange. <https://ep.ent.nl/bitstream/1765/6665/1/ERS+2005+040+ORG.pdf>*

про стратегічно важливий аспект угорської політики, яка, поставши перед значними зовнішньополітичними викликами, мирилась із тією обставиною, що у політичному житті Стамбулу, за словами сучасника, «людина спостерігає багато щоденних змін, очікувати ж може на ще більше»⁸⁰.

Судячи з джерел, практика отримання рушвет місцями була систематичною й очікуваною: дрібніші османські посадовці часто свідомо шукали цього своєрідного прибутку, першими проявляючи ініціативу⁸¹. Тож завдання «наведення мостів» видається непростим в умовах «моря неправдивих чуток»: в османській столиці ні для кого не було таємницею, чії інтереси представляють мешканці Угорського дому. Ситуації, коли треба було отримати певну інформацію, не зловживаючи княжим іменем, потребували обережності: угорці власноруч мали створювати «соціальний капітал» – можливо, навіть з власної кишені⁸². Коли ж у полі зору угорського представництва опинялась потрібна людина, що відповідала критерієві надійної, встановлення тривалої співпраці перетворювало людей Ракоці у Стамбулі на посередників між ним і турецьким реципієнтом. Зasadничо такий зв'язок був нерівноправним: «кунтуш» і «корж» можна сприймати як символи служби реципієнта «руці, яка годує»⁸³. Більш чітко це виявлялось у щорічній платні «своім

⁸⁰ МННД-23. Р. 228 (лист Якаба Гаршані до князя від 14 серпня 1655 р.).

⁸¹ В одному з донесень князеві капи-кяхья Ф. Тордаї радив йому «якщо не дуже, то хоч трохи догодити Хасан азі та Зульфікар азі, бо сильно скаржаться з приводу того, що із вигнанням Лупула багато прибутків (græbendájok) [ними] втрачено, навіть більше: мене просили, аби написав про них Твоїй Величності, що вони є доброзичливцями Твоїєї Величності»: ТВВО-1. Р. 348 (лист від 19 травня 1654 р.). На початку 1656 р. Зульфікар ефенді просив перекладача Я. Гаршані передати його та синові благання князеві, щоб «Твоя Величність їх не полишала»: МННД-23. Р. 307.

⁸² Такі випадки угорці в Стамбулі намагались донести до князевих вух, позаяк це стосувалося грошових витрат. Ознайомлюючи князя з новинами, угорський перекладач Гаршані раз у раз згадує про своїх «друзів» у різних середовищах – агів, греків, палацових людей (один із таких, наприклад, навіть зустрічався із «ходжею цісаря») тощо, не називаючи при цьому їхніх імен. На відміну від осіб, зносини з якими велись від князєвого імені, дрібніші «друзі» залишились невідомими Дьбördю П. Див., наприклад, донесення від 23 липня, 12 листопада 1655 р.: МННД-23. Рр. 213, 269, 314, 364; ТТ, 1889. Р. 660. Про «нашого друга», знайомого із султановим ходжею, див. спільне повідомлення М.Балога та Я. Гаршані: МННД-23. Р. 309.

⁸³ Варто наголосити, що після встановлення «зв'язку дружби» ім'я Ракоці виступало загальним тлом: від нього надходила матеріалізована у грошах або одязі (що символічно) «ласка», натомість «дружбу», «зичливість» і «прихильність» надалі цілком виявляли угорці у Стамбулі. Недарма Я. Гаршані просить князя уможливити гостинне частування ним знайомих турків «якимсь коржем» – вияв щедрості князя (можливо, це – своєрідна метафора «прожитку» з милості Ракоці, позаяк писар фінансово був неспроможний підтримувати дружбу подібною щедрістю). Маємо й іншу згадку про «купівлю» угорським писарем інформації в слуги габсбурзького агента: «я коли 25 грошів, коли півталяра йому даю, аби тільки витягнути щось із нього...»: ТВВО-1. Р. 565 (Грудень 1655 р.). Показовим також може бути прохання Зульфікара, щоби князь вислав йому матерію на пошиття одягу – мовляв, «кунтуші, подаровані благословенним нашим милостивим паном [йдеться про старого Дьбördя I – О.Д.], дуже зносилися»: ТВВО-2. Р. 217.

людям», які іноді роками виконували вигідні князеві функції. Таким чином, діалог живився взаємно висловлюваною вдячністю й обидві сторони визнавали наявність того, що ми нині називаємо «соціальним боргом». Однак готовність турецьких посадовців до діалогу не означала, що вони почувалися зобов'язаними до «служби» виключно князю Ракоці. Взаємоповага й уречевлена люб'язність полегшували спілкування, але не гарантували вірності – достатньо згадати Сіявуша, прихильного і до трансільванського володаря, і до козацького гетьмана. Адже категорія взаємності – еластична матерія, її вистачало на «зичливість» до усіх, хто цього потребував. Натомість конкретні дії османців дають підстави відстежувати завершеність циклів «співпраці», що фундувалась талярами Дьордя II.

Османські чиновники, слуги, перекладачі султанового палацу, котрі зголошувались до таємних зносин із Угорським домом, отримували регулярну платню, розмір якої коливався. Про характер виплат можна судити зі справи «облещування» Н. Панайота у 1656 р.: як доповідав про результати переговорів із ним Я. Гаршані, грек «каже, мовляв, яка йому користь із 150 талярів, які Твоя Величність обіцяє йому щорічно (annuatim) [сплачувати]?»⁸⁴. Розмір платні-винагороди стартував від позначки 100 талярів. Так, наприклад, згадуваний Хасан ага саме стільки отримав від капи-кяхья Ф. Тордаї у березні 1654 р.⁸⁵. Реіс ефенді, як про те пише в одному зі службових листів сам князь наприкінці жовтня 1654 р., було передано 100 золотих⁸⁶. Наступного року, в грудні 1655-го, чавуш-баши отримав стільки ж⁸⁷. Для порівняння: Якаб Гаршані, перекладач з османської Угорського дому, отримував на рік 150-200 талярів, які мали забезпечити йому прожиток і навчання (платня ходжі). Втім, сам писар вважав цю суму недостатньою, в одному з листів до князя наголошуючи, що його річні витрати сягають трьохсот талярів⁸⁸. Не дивно, адже перекладач використовував ці гроші й на підтримання «дружби з турками»,

⁸⁴ МННД-23. Р. 362. З часів сучавської кампанії збереглося повідомлення про те, що доброзичливець князя Дьордя II, Сулейман ага, «просив, аби я написав Твоїй Величності, що він у дуже скрутному матеріальному становищі, тож чи не могла б Твоя Величність відправити йому його платню... бо ... також почне віддалятися від ласкавої служби Твоїй Величності (курсив мій – О.Д.):» МННД-23. Р. 128 (донесення капи-кяхья Ференца Шебеші від 14 вересня 1653 р.). У березні 1654 р. подарунок у розмірі 100 талярів ага зичливо узяв і його син «старший Челебі дуже привітно прийняв, очікуючи щорічно належне (annualis quietantia) від Твоєї Величності»: МННД-23. Р. 136. Слово «платня» фігурує й у проханні якогось чавуша Хусейна, який «благає Твою Величність, хай би хоч 50 талярів Твоя Величність вислав йому в рахунок платні...»: ТТ, 1889. Р. 660–661. Іноді зринає як «praebenda»: ТВВО-1. Р. 348.

⁸⁵ МННД-23. Р. 136.

⁸⁶ Kemény-okmánytár. Р. 84.

⁸⁷ ТВВО-1. Р. 569 (спільне донесення М. Балого і Я. Гаршані).

⁸⁸ МННД-23. Р. 146. «Рік минув, відколи Твоя Величність більше як 200 талярів не вислав», – скаржився Я. Гаршані у січні 1655 р.: ТВВО-1. Р. 540; Інший учень Я. Ромос отримував сто талярів: ТВВО-1. Р. 352.

замість просити у князя на подібні витрати окремо, як свого часу капи-кяхья Ференц Шебеші⁸⁹.

Чіткої системи винагородження, схоже, не існувало: князь встановлював її розмір на власний розсуд, очевидно, узгоджуючи із подібними видатками валаського і молдавського воєвод⁹⁰. Принаймні, люди в столиці часом повідомляли князя про імена реципієнтів і розміри підношень валаського і молдавського капи-кяхья⁹¹. Іноді воєводи-сусіди шукали «зичливості» османських князевих добродійників⁹² (водночас підтримуючи зв'язки й зі «своїми приятелями» в столиці⁹³). Крім того, поруч із регулярними виплатами, винагороджували деяких прихильників у конкретних, поодиноких справах⁹⁴.

На відміну від інформаторів, достойники високого рангу складали умовне «внутрішнє» коло приятелів, котрі, зокрема, брали участь у засіданнях дивану. Про аудієнції у них, зміст розмов, інтонації та про передачу подарунків резиденти звітували князю в першу чергу. Їхні донесення не дають змоги точно реконструювати механізм *sollicitio* – очевидно, грошовий елемент був присутній, але йшлося, мабуть, про суми на порядок вищі, ніж сплачувано інформаторам. Кілька разів натрапляємо на згадку про 200 талярів – приміром, наприкінці 1655 р., в ході візиту угорців до Зурназан Мустафа паші подарунком слугували 200 талярів золотом⁹⁵. У вересні 1655 р. стільки ж

⁸⁹ Для отримання інформації Шебеші вважав корисним знайомство турецького вчителя писаря Угорського дому Я. Ромоса із ходжею великого везіра, тож восени 1653 р. просив дозволу князя обдарувати ходжу десятьма талерами за зусилля в певній справі, позаяк той, «отримавши дарунок, служив би охочіше»: МННД-23. Р. 131.

⁹⁰ Як писав, приміром, у жовтні 1654 р. Дьордь II своєму спеціальному посланцеві до Стамбулу (до речі, майбутньому трансільванському князеві) Акошу Барчаї, «писали ми воєводі Матею, якщо Твоя милість побажає від імені його [валаського воєводи] капи-кяхья дати [туркові], то нехай дадуть [у подарунках] до однієї тисячі золотом...»: *Kemény-okmánytár*. Р. 84.

⁹¹ ТВВО-2. Р. 212 (спільне донесення М. Балого і Я. Гаршані від 6 січня 1656 р.).

⁹² За словами писаря Я. Гаршані, великий везір Мурад добився вигнання зі Стамбулу яничар аги і Регана Хаснадара алі аги, котрі раніше «були доброзичливцями воєводи Штефана»: МННД-23. Р. 228 (донесення князеві від 14 серпня 1655 р.). Того ж місяця молдавський господар повідомляв Дьордя II про свою готовність шукати приязні князевих «приятелів» – кагьї валіде і на'іба ефенді: МННД-23. Р. 226. Згодом Георге Штефан пропонував, щоби перекладач Угорського дому радив, кого саме слід обдаровувати у Стамбулі: МННД-23. Р. 284 (лист молдавського воєводи до Дьордя II від 4 січня 1656 р.).

⁹³ Наприклад, у донесенні молдавських капи-кяхья – логофета Нягое і Георгія – від 23 січня 1656 р. знаходимо імена Абаза Мегмета аги, кяхьї бостанджиляра (бостанджі-баші?) й Дервіша Мегмед паші (тут дарунками стали соболі). У випадку з кяхьсю мюфті той «одразу ж» забезпечив людям Штефана зустріч із османським юрисконсультом, щойно отримав від них «достойний подарунок» – по одному відрізові «сукна для кунтуша, і атласу»: ТВВО-2. Рр. 214–216.

⁹⁴ Наприклад, за допомогу в справі залагодження одного з численних прикордонних конфліктів князя із будайським пашею, як писав у 1652 р. капи-кяхья Мартон Болдаї, представникові паші в Стамбулі, який «Твоїй Величності доброзичливець», варто «послати якусь достойну винагороду (*honorarium*)»: МННД-23. Р. 106.

⁹⁵ ТВВО-1. Р. 571.

передано чавуш-баши⁹⁶. У січні 1656 р. таку ж суму отримав Фазлі паша (а на додачу – «старовинний кубок»)⁹⁷, у червні 1656 р. (навіть двічі?) – Юсуф паша⁹⁸.

На думку професора економічної історії Оксфордського університету Авнера Оффера, грошова форма деперсоналізує подарунок і той набуває загального характеру, подібно до платні, позбавленої індивідуального забарвлення⁹⁹. На користь твердження про особливе, а не споживацьке, ставлення угорської «дипломатії» у Стамбулі до «внутрішніх людей» може слугувати кілька спостережень. По-перше, грошовий дарунок навряд чи сприймався по сучасному відчужено: гроші як подарунок фігурували у контексті обміну на Османській периферії¹⁰⁰; по-друге, про якість такого «дарунка» дбали (щоб гроші не мали ганджу й не соромили князівської гідності), особливо коли йшлося про дарування високим достойникам¹⁰¹; по-третє, документи не містять натяку на укладання «контракту» із «внутрішніми людьми» на певний проміжок часу. Навпаки, спосіб князевого спілкування з османцями, схоже, мав виглядати як низка спонтанних (а отже – «природних», щирих) виявів уваги/поваги, дружби, нівелюючи тим самим приховане *quis pro quod* у стосунках. Із наближенням до епіцентру владних повноважень спостерігаємо й формальні ознаки применшення князівської гідності¹⁰²: у листуванні з великим везіром, пашами, на 'їбом ефенді Ракоці звертався до кожного з них як до «батька»¹⁰³, а ті, в свою чергу, відповідали з «батьківською ласкою»¹⁰⁴.

Отож, на рівні спілкування з «внутрішніми людьми» такий, вдаючись до тогочасного вислову, «найтісніший зв'язок дружби» набував саме персоналізованого характеру. Це виявлялось, зокрема, в «інтересі» до потреб тієї чи тієї особи з османського середовища й обміні знаками уваги – дарами, які носили індивідуальний характер, тож їх можна розглядати як вияв «соціаль-

⁹⁶ ТВВО-1. Р. 554 (донесення капи-кяхья Дьордью II від 8 вересня).

⁹⁷ МННД-23. Р. 285.

⁹⁸ МННД-23. Рр. 375, 389. Плюс ще якомусь внутрішньому – ТВВО-1. Р. 554.

⁹⁹ *Offer A. Between the Gift and the Market...* Р. 454.

¹⁰⁰ Наприклад, у 1652 р. валаський воевода Матей Басараб відправив 5000 талярів «у подарунок» князю Ракоці: МННД-23. Р. 119.

¹⁰¹ МННД-23. Рр. 230, 263. Коли угорські представники збирались до Журназан Мустафи, капудан паші, то виявили багато зіпсованої монети, яку «соромно такій великій людині ... давати»: ТВВО-1. Р. 571. З іншого боку, відсіювання зіпсованої монети могло диктуватися звичайною побутовою необхідністю.

¹⁰² Хоча у дипломатичних відносинах з козаками, зокрема, влітку 1656 р., Ракоці з притиском наголошував на своєму статусові абсолютного володаря: МННД-23. Рр. 385–386.

¹⁰³ «Нам доброзичливий милостивий батьку», як звертається до паші Сіявуша князь Ракоці, зокрема, в травневому листі (1655): ТВВО-1. Р. 541; таке ж звертання (а також «милий батьку») знаходимо у чистовику невідсланого османцю князевому листа від 25 вересня 1655 р.: ТВВО-1. Р. 559.

¹⁰⁴ Наприклад, таке кліше зустрічаємо у 1650 р., коли часто згадуваний у тогочасній князевій кореспонденції Бектеш ага (ймовірно, тодішній яничар-ага) прийняв пропозиції Ракоці про «співпрацю». Подібною виявилась і відповідь паші Сіявуша на звертання Ракоці: МННД-23. Р. 155.

ного капіталу», побудованого на позірно (позаяк доки людина перебувала при владі, угорці шукали її потенційних наступників) сердечних відносинах. У випадку сталого, випробуваного кола «приятелів» підтримували стосунки навіть із тими, хто втратив своє становище – так званими мазулами. Попри плинність османської адміністрації, це виправдовувало себе: ті самі люди могли зринати в різних поставах¹⁰⁵. Наприклад, один із прихильників Ракоці, кяхья старої султанші Бекрем ага, як звітували перед своїм володарем угорці, втратив свою посаду на початку 1656 р., але очікувалося, що скоро її поверне¹⁰⁶, принаймні й надалі він зберігав «політичну активність» – зустрічався з везіром¹⁰⁷. В інших випадках, завдяки проникливості службовців Угорського дому, вчасне перемикання уваги на нових, перспективних достойників¹⁰⁸ уберігало князя від зайвих витрат¹⁰⁹. Зрештою, схоже, що князь, розставляючи пріоритети між різними «приятелями», залишав питання часу, місця і доцільності дарування на розсуд своїх людей у Стамбулі, які приймали рішення на місці, керуючись поточними умовами¹¹⁰.

Універсальним знаком уваги були коні, хоча згадуються й інші дарунки (наприклад, кубки, перстені)¹¹¹. У травневому донесенні 1655 р. зі Стамбулу Я. Гаршані повідомляє князя про те, що, мовляв, «бричку має [султан], лишень нехай Твоя Величність вишле двох добрих коней, які її тягтимуть»¹¹².

¹⁰⁵ Наприклад, Зурназан Мустафа паша не лише в різний час був бейлербеєм у Темешварі й Егері, але також двічі обіймав уряд дефтердара, й у документах зринає як капудан паша: ТВВО-1. – Р. 570. У вересні 1655 р. князеві радили з Угорського дому не забувати про попереднього чавуш-баши (який, імовірно, на час складення звіту перебував у становищі мазула), «який коня був відіслав [князю]»: ТВВО-1. Р. 558.

¹⁰⁶ Алі паша, новий кяхья валіде, подейкували, заплатив 150 тисяч мішків грошей за отримання посади: МННД-23. р. 310 (спільне донесення капи-кахья М. Балого та Я. Гаршані від 4 лютого 1656 р.). Мішок (тур. kese) у сімнадцятому сторіччі складав 40,000 акче.

¹⁰⁷ МННД-23. Р. 396.

¹⁰⁸ Звісно, претенденти на велике везірство також поспішали обіцяти свою прихильність напередодні кар'єрного злету, як свідчать звіти угорців про відповідні аудієнції – див., наприклад: ТВВО-1. Р. 563 (донесення Ференца Керестеші князю від 9 грудня 1655 р.).

¹⁰⁹ Як, наприклад, наприкінці 1655 р., коли М. Балог та Я. Гаршані не стали давати 300 талярів двом посадовцям, котрі не викликали довіри: ТВВО-1. – Р. 569. Іншим разом Я. Гаршані не без професійної гордості писав князю, що «й Мюлкі, і Шабана Калфу, яким Твоя Величність наказував дати 400 талярів, повісили – [ми їм] не дали, й не даємо, щоби Твою Величність не вводили у даремні витрати»: МННД-23. Р. 343 (березневе донесення зі Стамбулу, 1656 р.). Виправданим виявилось також рішення не давати дарунків порадникам великого везіра Ібшіра у травні 1655 р. – разом з його смертю вони втратили свою політичну вагу: ТВВО-1. Р. 544.

¹¹⁰ Як писали у січні 1656 р. капи-кахья М. Балог та перекладач Я. Гаршані, вони не передали дарунків ні для мюфті, «ні для бостанджи-баши; ні капуджи-баши нічого не дали, оскільки не вважали за потрібне робити це зараз»: МННД-23. Р. 285. Іншим разом стамбульські люди князя писали, що вони не передали 300 талярів для відзначених в інструкції Коджун Огли Мегмада ефенді та везірового Ібрагіма аги, бо, мовляв, від них нічого не залежить, вони – «не міцні люди», та й «давно докладали зусиль у справі Лупулового визволення»: ТВВО-1. Р. 569.

¹¹¹ МННД-23. Рр. 252, 266.

¹¹² ТВВО-1. Р. 546.

У листопаді 1655 р. молодший Юсуф паша «зичливо прийняв коней, відісланих Твоєю Величністю»¹¹³. У жовтні 1654 р. Фазлі паші та його дружині подарували візок¹¹⁴. Роком пізніше буданському паші Кінанові (Кенанові) (відносини з яким у князя були напружені) пообіцяли карету і четвірку коней, оскільки очікувалося, що саме його невдовзі призначать новим везіром¹¹⁵.

Османські посадовці, зі свого боку, не залишались у боргу: згадувана вище «угода приязні» з сілістрійським пашею Сіявушем улітку 1654 р. також була скріплена обміном подарунків: паша пообіцяв князеві «доброго арабського коня», «гарного, синього в яблуках... нехай вважає Твоя Величність [Дьордь II], ніби він уже у стайні Твоєї Величності»¹¹⁶. У листопаді 1655 р. Я. Гаршані доповідав князю, що кяхья валіде-султан «хоче [йому] коня послати, якщо не змінить наміру»¹¹⁷. Фазлі паша, чекаючи в травні 1656 р. на бричку з шістьма кіньми від Ракоці, «щоб виїхати до Буди», пообіцяв віддячити за це князеві конем¹¹⁸. Утім, така практика була звичною: під 1650-м р. згадується подібний жест тодішнього стамбульського князевого «приятеля» високого рангу Бектеш-аги, який обіцяв прислати Ракоці коня, «іще кращого, ніж дасть везір»¹¹⁹. Разом із специфічною риторикою запевнень у «вірності» Порти та в особистій «дружбі»¹²⁰ це дає підстави припускати наявність поміж князем Ракоці та людьми, вхожими до дивану/султанового подвір'я, принаймні позірною дружнього зв'язку з низкою відповідних атрибутів, покликаних приховати об'єктивну вимушеність «співпраці».

Роль стамбульських «приятелів» у політичній стратегії трансільванського двору в 1655 – на початку 1656 рр.

Розглянемо конкретні прояви діяльності «дипломатичної кухні» у 1655 р., коли перед угорською політикою постала низка викликів. Якщо прагнення Дюлафегирвару вберегти здобутки військово-дипломатичних успіхів 1653–1655 рр. і концептуалізувалось у певній свідомій лінії, то перешкод на шляху її здійснення було достатньо. Адже зміцнення зв'язку поміж трьома наддунайськими сусідами не відповідало інтересам самої Блискучої Порти¹²¹, тож

¹¹³ МННД-23. Р. 268.

¹¹⁴ Kemény-okmánytár. Р. 85. У лютому 1656 р., схоже, Фазлі паша знову отримав дарунок, втім, не знаємо, який саме (можливо, гроші): МННД-23. Р. 312.

¹¹⁵ МННД-23. Р. 299.

¹¹⁶ МННД-23. Р. 155.

¹¹⁷ МННД-23. Р. 268.

¹¹⁸ МННД-23. Р. 373.

¹¹⁹ МННД-23. Рр. 345–346.

¹²⁰ Можна вбачати особливий прояв «дружби» у ставленні одного з контрагентів до князевих подарунків. У лютому 1656 р. люди Дьордя II звітували зі Стамбулу про передачу дарунків на ібові: «дарунки інших, якщо й приймає, то роздасть; але [дарунок] Твоєї Величності, милостиво тримаючи ... береже»: МННД-23. Р. 310.

¹²¹ Маючи на увазі валасько-молдавсько-трансільванську спільноту, Гаршані писав князю, що турки «ніколи не потерплять спілки трьох держав»: ТВВО-1. Р. 320.

Ракоці та його квазівасальні сусіди нашттовхнулися на спробу певних сил в османському політикумі використати повстання сейменів задля підваження першості угорця в регіоні. Адже позиції Костянтина Шербана у Стамбулі упродовж літа 1655 р. суттєво похитнулись¹²². Залежність від військової підтримки сусідів, (причому переважно угорської, позаяк молдавський внесок сучасники розцінювали як не надто вагомий), матеріальні збитки від військових дій та зловживань Костянтинових союзників у Валахії, а також реверанси валаського двору в бік козаків – усе це зумовило як непослідовність поведінки валаської дипломатії в стосунках із ближчими і дальшими сусідами, так і підозри (практично у вигляді погроз) зі столиці імперії Ісламу¹²³.

Опозиційні щодо воєвод Штефана Георге і Костянтина Шербана бояри та сини-претенденти охоче торували шлях Васіле Лупулові, якого підтримувало також впливове грецьке купецьке середовище. Донесення зі Стамбулу рясніють повідомленнями про чергове налагодження зв'язку поміж колишнім молдавським воєводою та низкою великих везирів, що на тлі політичного хаосу в імперії калейдоскопічно змінювали один одного. Уже наступного після сучавської кампанії року Васіле Лупул мав достатньо аргументів, аби схилити на свій бік великого везіра¹²⁴: подейкували навіть, що, стійко обстоюючи інтереси молдавського воєводи, він втратить свою голову разом із Лупуловою¹²⁵. Нестабільність у Валахії з березня 1655 р. лише активізувала підтримку прихильників стамбульського в'язня¹²⁶: великий везір Ібшір (İbşir, угор. Ipsir) мав намір руками сілістрійського паші схопити Костянтина Шербана, випустивши на Васіле Лупула – про це стало відомо вже у червні 1655 р.¹²⁷ Втім, на той час уже місяць, як відповідального за сумний для турків венеційський наступ Ібшіра позбавлено життя¹²⁸, і, як повідомляли князю Ракоці зі Стамбулу, Лупулові люди таємно заходилися налагоджувати співпрацю із новим везіром. В часі короткого правління великого везіра Кара Мурада (протри-

¹²² Молдавський воєвода, пишучи князю Ракоці у серпні 1655 р. про готовність Порти змістити Костянтина Шербана, оповідав, що один палацовий службовець, який «записки носить від везіра султанові й від султана везірові, і той напевне казав нашим людям, що це вже звершена справа, тому що Порта дуже незадоволена його милістю [Костянтином Шербаном]»: ТВВО-1. Р. 432. Капи-кяхья Іштван Вараді очікував заміни валаського воєводи новим, шойно Порта рушить свої морські сили супроти Венеції: ТВВО-1. Р. 547 (червень 1655 р.).

¹²³ У донесенні середини липня 1655 р. з Угорського дому знаходимо звіт про аудієнцію у великого везіра: «ще й сьогодні не вірять, що Твоя Величність не зайняв країну [Валахію] собі... Ніколи не повірять, що військо [яке там зостанеться] буде воєводине [Костянтина Шербана], а не Твоєї Величності»: МННД-23. Рр. 203–204.

¹²⁴ МННД-23. Р. 151.

¹²⁵ МННД-23. Р. 148 (донесення Ф. Тордаі князю Ракоці від 7 липня 1654 р.).

¹²⁶ «Декілька Лупулових людей уночі зустрілись із везіром, принісши у подарунок срібну коновку, глек і коптільню – він узяв, і пообіцяв себе до послуг»: ТВВО-1. Р. 545–546 (донесення Я. Гаршані князю від 23 травня 1655 р.).

¹²⁷ МННД-23. Р. 195 (лист молдавського господаря до Дьбьрдя II від 13 червня 1655 р.).

¹²⁸ ТВВО-1. Р. 543.

мався при владі до середини серпня¹²⁹), котрому, принаймні, вдалось налагодити проблемні відносини влади з яничарами¹³⁰, стало відомо про чергове козацьке клопотання на користь звільнення з Єдікуле Васіле Лупула (червень 1655 р.)¹³¹, яке, втім, великий везір «з поваги до авторитету» трансільванського князя не задоволів¹³².

Козацький чинник рельєфно проглядався у змаганні за валаський престол у 1655 р., і не лише в справі підтримки Лупула в Стамбулі, позаяк повсталі сеймени (а отже й опозиційне щодо їх ворога боярство) встановили зв'язок із Богданом Хмельницьким¹³³. Безпосередньою підтримкою козаків користувався воєвода Михайл – у зв'язку з цим влітку 1655 р. молдавський воєвода остерігався, що втратить свій престол¹³⁴. Ці побоювання зникли лише зі смертю Мігая у вересні 1655 р.¹³⁵

Лупул, у свою чергу, теж не втрачав надій: заручившись підтримкою земляків-опонентів Костянтина Шербана, він у липні таки схилив на свій бік везіра – той аж до своєї смерті (листопад 1655 р.) залишався прихильником Лупула¹³⁶. Новий великий везір Сюлейман також, як виявилось, був налаштований прихильно до колишнього молдавського воєводи. Як писали трансільванському князеві з цього приводу спостережливі мешканці Угорського дому, «свою доньку, що знаходиться нині у воєводи [Георге Штефана], [Лупул] пообіцяв султанові, мабуть, накажуть воєводи Штефану вислати [її до Стамбулу]; [Лупул] фарбує бороду, як розбійник... його рабиня народила дитину, та й друга вагітна – зрадливий, плодючий старий арнаут*»¹³⁷.

Як розповідали, нова везірова дружина, Айсе-султана, вдова по Ібшірові, свого часу була підкуплена значними дарунками Васіле Лупула¹³⁸. Таємні

¹²⁹ «Сьогодні, милостивий пане, зробили пашу Мурада мазулом», – писав князеві капи-кяхья І. Вараді: ТВВО-1. Р. 551.

¹³⁰ Shaw S. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Cambridge University Press, 1991. Vol. I, Empire of the Gazis: The Rise and Decline of Ottoman Empire, 1280–1880. P. 206.

¹³¹ Козаки, як повідомляв трансільванському князеві перекладач Угорського дому, пропонували Порті 30 тисяч талярів річного гарачу, але просили «дати їм Кам'янецький санджак, щоби там резидував гетьман, ... а потому нехай [османці] дадуть іншому достойному чоловікові львівське володіння»: МННД-23. Р. 190. Вісті про безрезультатне козацьке клопотання перед Портою з'явилися також у другій половині липня 1655 р.: ТВВО-1. Р. 548.

¹³² ТВВО-1. Р. 547. МННД-23. Р. 186.

¹³³ У травні 1655 р. молдавський воєвода повідомляв Ракоці, що сеймени обіцяли козацькому гетьманові поміч у розмірі 15 тисяч війська й усі гармати, захоплені у воєводи Костянтина: ТВВО-1. Рр. 396–397.

¹³⁴ ТВВО-1. Рр. 423–424. Молдавський воєвода підозрював Костянтина Шербана у змові з Мігаєм та козаками.

¹³⁵ МННД-23. Р. 248 (лист воєводи Штефана до Дьордя II від 20 вересня 1655 р.).

¹³⁶ ТТ, 1889. Рр. 669, 671; МННД-23. Рр. 210–211, 269–270; ТВВО-1. Р. 548.

* Можливо, тут натяк на албанське походження Лупула, а можливо й лайка.

¹³⁷ МННД-23. Р. 227 (Гаршані – князю від 14 серпня 1655 р.).

¹³⁸ Про це наприкінці серпня 1655 р. своїм зверхникам звітували як Я. Гаршані, так і молдавський капи-кяхья Юліан Костянтин: ТВВО-1. Рр. 552–553. Айсе-султана водночас доводилась тіткою султанові Мегмеду: ТВВО-1. Р. 553.

Сюлейманові з ним зустрічі у місці ув'язнення колишнього молдавського правителя, як і те, що великий везір «на обидві країни [Валахію і Молдавію] справді гнівається»¹³⁹, могли викликати найгірші очікування у трьох володарів наддунайських країв. Однак уже у вересні 1655 р. великим везіром призначено Зурназана Мустафа пашу, який «у всьому себе пообіцяв» прокнязівським силам¹⁴⁰. І знову, як у попередніх випадках, Лупул та інші претенденти на молдавський і валаський престолі¹⁴¹ знайшли засоби, аби вплинути на великого везіра та забезпечити його прихильність, про що повідомляли зі Стамбулу князю Дьордю II Ракоці у листопаді 1655 р.¹⁴²

Місяцем пізніше князь знову отримав інформацію про те, що В. Лупула підтримує хтось із «внутрішніх людей», а у січні 1656 р. везір радив опозиціонерам чинного валаського воєводи – Каракашеві і синові воєводи Леона (якщо вони сподіваються на прогрес у справі клопотання про валаську булаву) – зіпсувати репутацію воєводи Костянтина, позаяк після придушення валаського повстання його позиції укріпились¹⁴³. У лютому 1656 р. Лупул знову зробив спробу заручитись підтримкою османського істеблїшменту (цього разу йшлося про когось із «внутрішніх сарацинських агів»¹⁴⁴), проте вкотре безуспішно.

У ситуації політичного хаосу 1656 р., коли в Стамбулі, як іноді яскраво дописували князю його тамтешні уповноважені, «усе перемішалось», «розбійники убивають людей, яничари через силу-силенну свавільників позалишали кілька міських брам без захисту»¹⁴⁵, жоден з претендентів на везірство не

¹³⁹ МННД-23. Р. 231 (лист Костянтина Шербана до Дьордя Ракоці з Терговіште, 23 серпня 1655 р.).

¹⁴⁰ На час підготовки звіту про цю аудієнцію Зурназан Мустафа був іще капудан-пашею: ТВВО-1. Р. 554 (донесення М. Балого від 8 вересня 1655 р.)

¹⁴¹ Наприклад, «син його Штрїдія, якого іще називають воєводою Леоном, обіцяв за валаський престол 1500 мішків грошей»: МННД-23. Р. 254. Сума неймовірна, позаяк приблизно на цей час припадає повідомлення про те, що якийсь Ізмаїл (Izmael) ага радив дефтердарові, «якщо немає коштів у цісаря [султана] – нехай поміняє обох валаських воєвод, від воєвод двох країн вісімсот мішків грошей зможе здобути»: МННД-23. Р. 271. У листопаді ж таки Костянтин Шербан отримав османське підтвердження на своє довічне правління у Валахії, відправивши до Стамбулу «не 22 мішки грошей, а більше тридцяти», що й так, на думку молдавського воєводи, дуже багато: МННД-23. – Р. 265. Втім, можливо, йшлося про розмір офіційних подарунків реґеґе, завищений до 30 мішків везірами Ібшіром та Мурадом, а не про султанове підтвердження: ТВВО-1. Р. 558 (спільне донесення М. Балого та Я. Гаршані від 22 вересня 1655 р.).

¹⁴² «У справі визволення Лупула, – як писав Я. Гаршані, – старається, бо, іще коли його позбавили дефтердарства, Лупулові кяхья 4 мішки грошей йому дали»: МННД-23. Р. 271.

¹⁴³ МННД-23. Р. 298 (спільне донесення капи-кахья М. Балого і писаря Я. Гаршані від 22 січня 1656 р.).

¹⁴⁴ Гаршані доповідав Дьордю II про те, що стамбульський в'язень замовив для них три палаші, оздоблені дорогоцінним камінням і «ще два таких мечі готує – то правда»: МННД-23. Р. 315.

¹⁴⁵ Ілюстрація «загрозливого становища» в столиці, змальована Я. Гаршані у квітні 1656 р.: ТВВО-2. Р. 219.

міг розраховувати на тривале перебування при владі. За частоті відсутності головного везіра (іноді новопризначені бейлербеї затримувались по дорозі до столиці) набула певної ваги фігура каймакама – зокрема, у березні та наприкінці квітня 1656 р., коли після смерті великого везіра паші Сіявуша на приїзд нового великого везіра очікувано у Стамбулі близько місяця¹⁴⁶.

Що ж до блокування зусиль Васіле Лупула, то ключовою в столиці Османської імперії була фігура на'іба ефенді: практично уся кореспонденція Угорського дому із трансільванським князем упродовж аналізованого періоду свідчить про безперервні консультації з найважливішими османськими «приятелями» – кяхьєю валіде-султан, на'ібом ефенді та молодшим Юсуфом пашею. Саме їм Дьбюрдь II завдячував інформацією про успішну протидію уже згаданим везіровим ініціативам щодо Лупулового звільнення¹⁴⁷. Мимоволі дослідник починає довіряти запевненням угорців (з вуст на'іба ефенді) у тому, що «допоки споглядаємо очима небо, доти не думаймо про звільнення Лупула»¹⁴⁸. Зрештою на'іб, у словах якого перекладач Угорського дому «не знаходив неправди», схоже, «подбав» також і про те, щоб після придушення повстання у Валахії Ракоці отримав султанів дарунок – ознаку схвалення¹⁴⁹. Втім, попри те, що Порта переконалася у відсутності загарбницьких намірів Ракоці й «у вірності впевнилася»¹⁵⁰, Стамбул найперше чекав звіту про завдану війною шкоду, позаяк ходили чутки про захоплення трансільванським князем худоби, 32 гармат як трофеїв та грошей¹⁵¹. Навіть валіде-султан передала на'ібові записку із запитом про стан справ у Валахії, але той поспішив її запевнити, що Ракоці залишив загопи для підтримання порядку й угорці не вдаються до грабунку¹⁵². Костянтин Шербан, зі свого боку, відзвітував про те, що угорське військо не заподіяло жодної шкоди¹⁵³.

¹⁴⁶ «Два каймаками упродовж двох тижнів», – бідкались М. Балог та Я. Гаршані у донесенні Дьбюрдю II від 17 березня 1656 р., скаржачись на швидкі зміни на владних позиціях османської адміністрації: МННД-23. Р. 336. На квітень, перед приходом до влади великого везіра Сіявуша, припадає чутка про те, що чинний каймакам, ймовірно, випустить на волю В. Лупула: МННД-23. Р. 370 (донесення капи-кахья М. Балого від 13 травня 1656 р.).

¹⁴⁷ Зокрема, улітку 1655 р., коли на'іб ефенді, кяхья валіде-султан та молодший Юсуф паша «ex professo противилися» усім спробам везіра Кара Мурада діяти в інтересах В. Лупула: МННД-23. Р. 205 (донесення від 17 липня 1655 р.).

¹⁴⁸ МННД-23. Р. 202 (спільне донесення І. Вараді та Я. Гаршані трансільванському князю від 27 червня 1655 р.).

¹⁴⁹ МННД-23. Р. 268 (донесення Я. Гаршані від 12 листопада 1655 р.).

¹⁵⁰ ТВВО-1. Рр. 556–557 (спільне донесення І. Вараді та Я. Гаршані від 22 вересня).

¹⁵¹ ТВВО-1. Р. 549 (донесення Я. Гаршані від 27 липня 1655 р.); МННД-23. Рр. 213-214; ТВВО-1. Р. 432; ТТ, 1889. Р. 670).

¹⁵² ТТ, 1889. Рр. 670-671 (донесення Я. Гаршані від 22 липня 1655 р.).

¹⁵³ МННД-23. Р. 222 (лист воеводи до князя від 8 серпня 1655 р.). Насправді шкоди заподіяно значної. Лише один епізод молдавсько-татарського грабунку таласького містечка обчислювався двома сотнями загиблих городян і 5 тисячами забраних голів худоби: МННД-23. Р. 213. Упевнившись у своїй позиції у Стамбулі, восени 1655 р. валаський воевода спрямував султанові скарги на молдавського сусіда: ТВВО-1. Р. 527 (лист-скарга Георге Штефана до Дьбюрдя II).

Іншим проблемним питанням, у якому прихильність «внутрішніх людей» стала Ракоці в нагоді, були його прикордонні суперечки із Кінаном, пашею Буди. Затяжний конфлікт на порубіжжі, що супроводжувався захопленням сіл та викраденням худоби, тягнувся від 1654 року¹⁵⁴. Впродовж 1655-го у Стамбулі сторони не раз обмінювались взаємними скаргами з цього приводу¹⁵⁵. До речі, опосередковано наявність проугорської партії у столиці підтвердилась, коли пашу Буди, Кінана, номінували на везірство: той погрожував, що викоринить князеві стамбульські зв'язки¹⁵⁶. Засобом впливу на опонента для трансільванського князя знову став на'іб ефенді¹⁵⁷.

Ще одним викликом для угорської «дипломатії» була позиція кримського хана. Дьордь II Ракоці від самого початку свого правління мусив рахуватись із тим, що османське керівництво вбачало у силах Криму зручний спосіб вирішувати завдання у своїй північній сфері впливу. Уже 1649 року, щойно після смерті старого трансільванського князя, впертого у питанні данини султанові¹⁵⁸, Дьордь II Ракоці отримав від своїх довірених зі Стамбулу прикрі відомості, що турки, мовляв, однаково візьмуть своє й «зручними для тієї справи людьми були б татари»¹⁵⁹. Особиста переписка князя з матір'ю також містить ознаки занепокоєння: у Трансільванії остерігались Криму і його військового союзу з козаками (в світлі пасивності угорців щодо антипольських пропозицій Хмельницького). Погрози хана наприкінці 1655 р. були пов'язані вже з незадоволенням Мегмед-Гірея валаськими діями Ракоці та пасивністю угорця щодо війни проти козаків на боці Речі Посполитої, підтриманої Кримом¹⁶⁰. Ще жорсткішим став татарський тон після замирення з

¹⁵⁴ ТТ, 1889. Р. 489; ЕОЕ. Р. 185.

¹⁵⁵ МННД-23. Рр. 190, 201; ТВВО-1. Рр. 357, 569.

¹⁵⁶ Ракоці повідомляли зі Стамбулу, що претендент на уряд великого везіра, колишній паша Буди Кінан, погрожував, що, ставши везіром, розіб'є прихильників Ракоці в Стамбулі, поміняє молдавського і валаського воевод на нових, з яких візьме присягу, що ніколи не матимуть ані дружби, ані союзу із трансільванським князем. Крім того, високий достойник обіцяв знищити трансільванські твердині, вирізати військо й залишити вічну пустку. За іронією, не минуло й двох повних років, як слова турка втілились, щоправда, заходами везіра Мегмеда Кюпрюлю. На початку ж 1656 р., і небезпідставно, у справі протидії таким настроям Угорський дім покладав надії на кяхью валіде, на'іба ефенді і значні грошові дарунки: ТВВО-2. Р. 557 (донесення князю від 6 січня 1656 р.).

¹⁵⁷ МННД-23. Р. 201 (спільне донесення І. Вараді та Я. Гаршані трансільванському князю від 27 червня 1655 р.); ТВВО-1. Рр. 560–561 (їх же донесення від 2 жовтня 1655 р.).

¹⁵⁸ Аби мати «добре сусідство» з Віднем, Дьордь II у 1649 р. віддав п'ять верхньоугорських земель, здобутих його батьком за миром 1645 р., австрійському імператорові Фердинандові III Габсбургу (1637–1657 рр.). Стамбул наполягав на сплаті данини з новоприєднаних земель, яку старий князь відмовлявся платити.

¹⁵⁹ Заради справедливості слід згадати, що з огляду на схильність орди до грабунку, деякі особи у дивані, не бажаючи спустошень сусідніх з угорцями підданих султана – Молдови та Валахії, відкидали такий крутий засіб: МННД-23. Р. 17 (донесення Шериді Іштвана князю Ракоці від 2 травня 1649 р.).

¹⁶⁰ На початку 1655 р. ханове багання залучити угорців до війни наштовхнулось на зручне використання Дьордем II аргументу про потребу отримати дозвіл на те Блискучої Порти: ТВВО-1. Р. 380; Ракоці пообіцяв дати полякам військо, «якщо валаські обставини не стануть на перешкоді»: ТВВО-1. Р. 384 (лист князя до матері від 23 березня 1655 р.).

козаками під Озерною 12 (22) листопада 1655 р. Тогочасні ж листи стратегічно незахищеного від небезпеки ординських наскоків молдавського воєводи до сусіда-угорця навіть подекуди розпачливі¹⁶¹. Підозри Бахчисараю щодо прихованого змісту трансільванських дій у Валахії вилились у відкриті звинувачення й вимоги матеріального характеру. У Дюлафегирварі добре усвідомлювали, що антикримські заходи у Стамбулі матимуть значно менші шанси на успіх, аніж, приміром, стримування амбіцій В. Лупула¹⁶². Тому князь Ракоці скористався трьома важелями: безпосередньо з ханом тримався риторики, відповідно до якої Трансільванія належить султанові, отже, «народ платитиме тільки йому»¹⁶³; у Стамбулі покладався на заступництво своїх прихильників у дивані; нарешті, Угорський дім удався до *sollicitio* щодо родоських заручників падишаха – контрпретендентів на ханський престол¹⁶⁴. Впливова трійка «приятелів» Ракоці у Стамбулі, вкупі з мюфті (приязні якого князь також шукав¹⁶⁵) й тут узялась залагодити непорозуміння з Кримом¹⁶⁶. Тож, як бачимо, «зв'язок дружби» між трансільванським князем та впливовими політиками у Стамбулі, попри свою позірність, схоже, спрацьовував, даючи вигоди обом сторонам.

Назагал можна стверджувати, що у справі В. Лупула, котра стала основним випробуванням зусиль трьох християнських васалів Блискучої Порти, князева лінія виправдала себе. Принаймні спільна підтримка валаського воєводи улітку 1655 р. як силою зброї супроти повсталих, так і заходами у Стамбулі – мовляв, «захистимо Костянтина Шербана *omnibus viribus*, й іншого воєводи не потерпимо»¹⁶⁷, – у підсумку виявилась плідною. Один із везирів навіть зі здивуванням запитував князя – навіщо той так обстоює інтереси сусідів (у даному випадку – молдавського): «чи він [Георге Штефан] трансільванському королю [*sic!*] син, чи ж родич, що [Ракоці] настільки його підтримує?»¹⁶⁸. Як резюмував свою позицію у вересні 1655 р. на'іб ефенді, лише завдяки демонстрації вірності угорця Порті Костянтин Шербан може завдя-

¹⁶¹ Воєвода Георгі Штефан почував себе, за його власним висловом, «у горлянци небезпеки». ТВВО-1. Р. 534. Ракоці писав матері, що татари хочуть накинути Трансільванії сплату данини: МННД-24. Р. 498 (січень 1656 р.).

¹⁶² Про це, зокрема, попереджав князя його радник Янош Кеминь у листах від 26 і 27 грудня 1655 р.: ТВВО-1. Рр. 519–521.

¹⁶³ У березневному (1656 р.) листі до Костянтина Шербана Дьордь Ракоці давав дещо різку пораду, як варто приймати пропозиції татарського посольства: МННД-23. Рр. 332–335.

¹⁶⁴ ТВВО-1. Р. 567 (донесення Я. Гаршані князю від 17 грудня 1655 р.).

¹⁶⁵ Зокрема, про подарунки (перстені) для мюфті маємо повідомлення з лютого-квітня 1656 р.: МННД-23. Р. 310.

¹⁶⁶ Листовно: ТВВО-2. Р. 213 (донесення М. Балого та Я. Гаршані від 6 січня 1656 р.). У квітні 1656 р., коли угорці «отримали» ще і віддавна «прихильного» великого везіра – Сіявуша, позбавивши опозицію в Стамбулі традиційного «приятеля», Ракоці отримав чергове запевнення, що татарські погрози необґрунтовані: ТВВО-2. Рр. 218–219.

¹⁶⁷ Таке формулювання знаходимо у листі молдавського воєводи до князя від 19 серпня 1655 р.: ТВВО-1. Р. 432.

¹⁶⁸ ТВВО-1. Рр. 569–570 (спільне донесення М. Балого і Я. Гаршані від 31 грудня 1655 р.).

чувати збереженням свого престолу, ознакою чого стало, зокрема, зниження розміру *peskes* до 10 мішків грошей супроти тридцяти, яких вимагали попередні великі везіри влітку¹⁶⁹. Тобто, заручившись підтримкою ключових фігур у дивані, Ракоці та його сусіди мали змогу нейтралізувати великого везіра. Справді, один із таких везірів у січні 1656 р. на таємній зустрічі з валаською опозицією зазначав, що «воєводу Костянтина не можемо без причини поміняти, оскільки внутрішня рада тримає його сторону»¹⁷⁰. Звісно, боротьба із валаською боярською опозицією, котра мала у Стамбулі тісні контакти з Васіле Лупулом, значною мірою залежала від заходів Костянтина Шербана – втім, розгляд цього питання виходить за рамки нарису¹⁷¹.

Перипетії «тривожного» 1655 р., як бачимо, засвідчили спроможність придунайських державців на чолі із Дьордем Ракоці витримати несприятливу політичну кон'юнктуру невизначеності й змін, котрі зачепили Східно-Центральну Європу.

* * *

Використані джерела, навіть попри їх очевидну фрагментарність, дають можливим простежити механізм здійснюваної у Стамбулі політики трансільванського володаря. Прагнення Ракоці перебувати в курсі політичного життя Стамбулу уречевилось у значному епістолярному спадкові – офіційному листуванні князя зі своїми стамбульськими представниками. Сьогодні, звісно, оцінка інформативності повідомлень Угорського дому – річ суб'єктивна і значною мірою обтяжується скепсисом: годі сподіватись від капи-кяхья та його співробітників вичерпності й блискавичності Associated Press. Однак джерельні свідчення про налагоджену «співпрацю» угорців із певними особами османського істеблїшменту, згадки про її матеріальне підґрунтя – регулярну платню, гостинці й значніші подарунки вкупі з вибіркоким ставленням трансільванського князя до респондентів, дають підстави окреслити два типи цільової аудиторії трансільванського *sollicitio*. Контакт із представниками першого, ширшого, кола донорів угорської політики здійснювався на рівні службовців Угорського дому. Друге, вужче коло людей вищого рангу, яке охоплювало посадовців, близьких до дивану й султанових покоїв, було

¹⁶⁹ ТВВО-1. Р. 557 (спільне донесення І. Вараді та Я. Гаршані). Взимку, однак, Гаршані надалі пропонував князю поміняти Костянтина Шербана на сина воєводи Радула, позаяк у Стамбулі побутують чутки, що країна не хоче такого правителя (у поширенні таких настрій були зацікавлені опозиційні Костянтинові бояри): ТВВО-2. Рр. 213–214.

¹⁷⁰ МННД-23. Р. 298 (спільне донесення М. Балого і Я. Гаршані від 22 січня 1656 р.).

¹⁷¹ Боротьбі за валаський престол сприяла непевність щодо майбутнього Костянтина Шербана. Його підлеглі, сподіваючись на посилення козацького чинника в регіоні (а, отже, й зростання шансів В. Лупула на визволення, як вони гадали), заздалегідь готувались до такого сценарію: ТВВО-2. Р. 217 (донесення Я. Гаршані від 3 лютого 1656 р.). На літо 1656 р. симпатії молдавської та валаської резидентур (в умовах взаємних підозр) до козаків і Лупула проявились у небажанні співпрацювати з угорськими капи-кяхья: ТВВО-2. Р. 222.

об'єктом особливого зацікавлення й опіки з боку Дьордя II Ракоці. В калейдоскопічно змінюваному світі стамбульської політики вчасне налагодження приязних стосунків з потенційно впливовими людьми, які займали свої позиції надовго, мало стратегічне значення. А надто, коли йшлося про невиразне майбутнє на тлі тривалої і виснажливої венеційсько-османської війни, якій, за висловом Джона Джуліуса Норіча, «якось завжди бракувало загального плану»¹⁷². Зміна великих везирів, суттєво зрісши, вимагала особливої завбачливості стамбульських уповноважених Ракоці – від неї залежала продуктивність діалогу «Стамбул-Дюлафегирвар». Таке спілкування на стику офіційних практик і неформальних норм передбачало, зонайменше, князівську щедрість щодо «своїх людей» і особливе ставлення до «приятелів» високого рангу. Тож найзначніші персони з-поміж князевих доброзичливців у Стамбулі листувались із Дьордем особисто, отримували від нього матеріальні знаки уваги – взагалі, від цих зв'язків віяло духом товарищескості, взаємоповаги і позірної батьківсько-синівської (чи патронально-клієнтарної?) любові.

Таким чином, розглянувши функціонування трансільванського «лоббі» і його вписування в османські політичні реалії, повертаємося до питання про ефективність стамбульських заходів Дюлафегирварського двору. У цьому діалозі політичні інтереси іноді переплітались із особистими, традиція – з необхідністю, пасивна корупція («дай») – з активною («взьми»), тобто, аналізовані явища існували на грані формального й неформального. Взаємодія угорців з османами на рівні побутових практик передовсім зводилася до прагнення, з одного боку, мінімалізувати витрати, з іншого – максимізувати вигоду. При цьому обидві сторони, зручно ховаючись коли за традицією і протоколом, а коли – за політичною невизначеністю, шантажем чи ввічливою риторикою, охоче вдавались до спекуляцій на політичному ґрунті. Ця гра була засобом здобуття пеного статусу і матеріальних вигод для стамбульських можновладців, а князеві Ракоці допомагала стернути між демонстрацією вірності й покори султанові та його неласкою й гнівом. Враження, що справи у Стамбулі ведуться як слід, схоже, додавало угорцеві певності у своїй зовнішньополітичній позиції. Трансільванський князь повірив у власну спроможність провадити активну політику. Можливо, саме це сприяло ризикованому, як згодом виявилось, рішенню втрутитись у польські події з наміром повторити королівський успіх Стефана Баторія.

¹⁷² *Norwich J. J. A History of Venice. London: Penguin Books, 1983. P. 552.*

Список скорочень:

EOE	Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel / Monumenta Comitialia Regni Transsylvaniae, Íd. Sándor Szilágyi (Budapest: A MTA könyvkiadó-hivatala, 1886), Vol. XI.
Kemény-okmánytár	A Kemény-család fejedelmi ágának okmánytára. Közügyek 1573–1722, ed. P. Szathmáry K., in Magyar történelmi tár (Pest: Eggenberger Nándor, 1871), Vol. XVIII.
MHND-23	Okmánytár. II. Rákóczy György diplomaciai összeköttetéseihez. 1648–1660 / Monumenta Hungariae Historica – Diplomataria (Budapest: Ráth Mór, 1874), Vol. XXIII.
MHND-24	A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése / Monumenta Hungariae Historica – Diplomataria (Budapest: A M. T. Akadémia könyvkiadó hivatala, 1875), Vol. XXIV.
TBBO-1	Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok II kötetben. (Transsylvania et bellum Boreo-Orientale: Acta et Documenta), ed. Sándor Szilágyi (Buda-Pest: A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1890), Vol. I.
TBBO-2	Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok II kötetben. (Transsylvania et bellum Boreo-Orientale: Acta et Documenta), ed. Sándor Szilágyi (Buda-Pest: A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1891), Vol. I.
ТМКАО	Török-magyarkori állam-okmánytár. Első osztály: okmánytár, eds. Áron Szilady, Sándor Szilágyi (Pest: Eggenberger Ferdinánd akadémiai könyvtárusnál, 1870), Vol. III.
ТТ, 1889	«Levelek és okiratok II. Rákóczi György fejedelem diplomaciai összeköttetései történetéhez», ed. Sándor Szilágyi, in Történelmi tár (Budapest: A Magyar történelmi társulat tulajdona, 1889)

Глосарій*

Ага (aga) – «пан», «старший»; титул, що надавався старшим службовцям, зокрема, військовим і палацовим.

Аднаме ('ahd-nāme) – «лист угоди»; угода про мир між Османською імперією та немусульманською державою, у випадку Валахії, Молдавії та Трансільванії – односторонній акт султана.

Бейлербей (beglerbegi) – «бей над беями, емір над емірами»; командував провінції.

Блискуча держава Мухаммеда – одне з означень Османської імперії

Блискуча Порта, Висока Порта, Порта – османський уряд.

* Для підготовки глосарію використано: A History of Romania, ed. Kurt W. Treptow (Iași: The Center for Romanian Studies, 1996), *Bayerle G. Beks, Pashas, and Effendis. A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire.* (Stambul: The Isis Press, 1997), *Trócsányi Zsolt.* Erdély központi kormányzata, 1540–1690 (Budapest: Akadémiai kiadó, 1980), *Иналджук Г.* Османська імперія. Класична доба 1300–1600. К., 1998. В дужках поданий турецький правопис, в інших випадках мову зазначено скороченням.

Бостанджи-баши (bostanc -ba) – командувач корпусу бостанджи, тренувального корпусу попередньої підготовки яничарів; бостанджи рекрутувались із аджемі і виконували різні роботи у султанських садах.

Валіде-султан (vālide sultān) – мати чинного султана.

Вежа Справедливості – вежа султанового палацу над приміщенням, де вирішував державні справи великий диван.

Великий везір (adr-a'zam або vezīr-i evvel) – «перший з-поміж везірів», «великий везір», голова Імперської ради, головний султанів радник.

Дарабанти, доробанці (рум. dorobanți, угор. darabantok) – у наддунайських державах XVI–XVII ст. різновид пішого війська, озброєного мечами й рушницями, спочатку формувався переважно з найманців.

Дефтердар (defterdār) – «охоронець реєстрів», начальник імперської скарбниці, в ієрархії учасників дивану йшов одразу за головним везіром і двома кадіаскерами (вищий судовий чин після шейхюльїслама).

Діван-и-гюмаюн (dīvān-i hümāyūn) – Імперська рада Османської імперії, рада великого везіра і султана, центральний орган уряду.

Дюшман (düşman) – ворог.

Ефенді (efendi) – титул освічених людей (ідеться про традиційну освіту, отриману в медресе).

Єдікуле (Yedi Kule), «Сім веж» – фортеця, де зберігались надлишки державної скарбниці, з XVI ст. – в'язниця і місце страти політичних в'язнів.

Каді – суддя, що здійснював юрисдикцію відповідно до приписів шаріату і норм султанського законодавства.

Каймакам (kā'im-taḳām) – османський палацовий службовець, який виконував функції замісника головного везіра, коли той був відсутній у Стамбулі.

Капи(у) ** (капу) – ворота, «Порта»; позначення османського уряду.

Капи(у) агаси (қару ағас) – ага імперських воріт.

Капи(у)джи-баши (қарус -ba) – начальник сторожі воріт султанового палацу.

Капи(у)джиляр-кетхюдаси (қарус lar kethüdās) – начальник сторожі усіх воріт султанового палацу, окрім «Брами щастя» (яка відділяла внутрішню частину Топкапи від зовнішньої), в ієрархії молодший від чавуш-баши.

Капудан-паша (қарудан па а) – великий адмірал, командувач Середземноморського флоту.

Кетюда (kethüdā) – помічник, заступник, уповноважений представник в османській адміністрації (напр., бейлербея, васального правителя тощо).

Кяхья (kāhya) – скорочена форма перського kethüdā.

Логофет (рум. logofăt) – писар, у ранньомодерній Молдавії та Валахії посада при дворі воєводи, член княжої ради.

Мазул (ma'zūl) – «позбавлений посади», посадовець, який перебуває у черзі на призначення.

** У випадках, подібних до цього, фонема [u] поступово витіснилась фонемою [ʔ].

Мюфті (müftî) – тлумач шариату, до чийх компетенцій входило видавати фетву – правову постанову у формі «питання-відповідь»; мюфті Стамбулу носив також титул шейхюльїслама (şeyhü ‘l-islām), очільника улемів – османської вченої ієрархії.

На’іб (у тексті – «на’іб», в угорськомовних джерелах – nakib, осм. nā‘ib) – представник каді (судді); у нашому випадку, очевидно, йдеться про головного каді імперії.

Палац Топкапи(у) (Торқару Sarāy) – резиденція султана у 1463–1853 рр. і місце уряду Османської імперії.

Паша (paşa) – «пан», османський титул для бейлербеїв провінції та везірів дивану.

Реіс-ефенді (re‘īs efendi) – неофіційне позначення головного писаря дивану, офіційно – рейсюлькюттаб (re‘īsü ‘l-küttāb).

Рушвет (rüşvet) – хабар.

Сеймени (рум. seimeni, угор. szemények) – у Молдавії та Валахії XVII–XVIII ст. наймані піхотинці на службі воевод (гвардія).

Султан (sulṭān) – вжите після власного імені позначало пана високого рангу.

Угорський дім, Молдавський дім, Валаський дім – осідок представників правителів, відповідно, Трансільванії, Молдавії та Валахії у Стамбулі.

Ходжа (hoṣa) – учитель.

Чавуш (çavuş) – військовий ранг палацового службовця, виконавця різних завдань - від ескортування іноземних послів до доставки наказів, виконання посольських функцій тощо.

Челебі (çelebi) – «освічений»; почесний титул представника вищої верстви.

Чавуш-баши (çavuş-baş) – голова чавушів палацу.

Шейхюльїслам – див. *мюфті*.

Яничар-ага (yeniçeri ağas) – командувач корпусу яничарів, постійний учасник Імперського дивану, відповідальний за громадський порядок у столиці.